

T.C.
MALTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

**AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN İKTİSADİ
GÖRÜŞLERİ İLE O DÖNEMİN İKTİSAT
POLİTİKALARININ UYUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMİNE SERAP KABAKCI

İstanbul, Haziran 2016

T.C.
MALTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI

**AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN İKTİSADİ
GÖRÜŞLERİ İLE O DÖNEMİN İKTİSAT
POLİTİKALARININ UYUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMİNE SERAP KABAKCI

121103205

Danışman Öğretim Üyesi

Yrd. Doç. Dr. İdris AKKUZZU

İstanbul, Haziran 2016

T.C. Maltepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

16.03.2016 tarihinde tezinin savunmasını yapan Emine Serap KABAKCI'ya ait "Ahmet Mithat Efendi'nin İktisadi Görüşleri ile O Dönemin İktisat Politikalarının Uyumu" başlıklı çalışma, Jürimiz Tarafından Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tezli Yüksek Lisans Programında Yüksek Lisans Tezi Olarak **Oy Birliği/Oy Çokluğuyla** Kabul Edilmiştir.

Prof.Dr. Dinç ALADA
(Başkan)

Doç.Dr. Utku ALTINÖZ
(Üye)

Yrd.Doç.Dr. İdris AKKUZU
(Üye)
Danışman

ÖZET

AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ İLE O DÖNEMİN İKTİSAT POLİTİKALARININ UYUMU

KABAKCI, Emine Serap

Yüksek Lisans, İktisat Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. İdris AKKUZU

Haziran-2016, 62 sayfa

Bu tezde, Ahmet Midhat’ın iktisadi görüşleri ile yaşadığı dönemde Osmanlı’da uygulanan iktisat politikalarının uyumu araştırılmaktadır. Bu anlamda Ahmet Midhat’ın “Sevda-yı Sa’y-yı ve Amel”, iki ciltlik “Üssü’l İnkılap”, “İktisat Metinleri”, “Felatun Bey ve Rakım Efendi”, “Teşrik-i Mesai, Taksim-i Mesai” ve “Menfa” başta olmak eserleri birinci elden incelenmiştir. Böylelikle Ahmet Midhat’ın yaşadığı toplumun sosyal, siyasal ve iktisadi açıdan içerisinde bulunduğu bunalımı nasıl algıladığını ve bu bunalımdan çıkabilmek adına nasıl bir insan tipolojisi arzuladığını ve ne tür iktisat politikalarını önerdiğini müşahade etmek mümkün olmuştur.

Ahmet Midhat, yerli sanayi ve hür teşebbüsün desteklendiği bir korumacılık anlayışını liberalizmi savunanların karşısına çıkarmış ve milli iktisat yolunun açılması kaydıyla toplumun sosyo-ekonomik gelişiminin mümkün olacağını ileri sürmüştür. Midhat, yerli sanayinin ve ticaretin arzu edilen seviyeye çıkarılabilmesi için çalışkan, tasarrufkâr insan modelini öngörmüş ve eserlerinde bu insan modelini işleyerek çalışma fikrini topluma aşlamaya çalışmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı Ekonomisi, Milli İktisat, Sanayi, Ticaret ve Korumacılık.

ABSTRACT

AHMET MİDHAT EFENDİ'S ECONOMIC VIEWS AND THEIR ADAPTATION TO THE ECONOMY OF THAT PERIOD

KABAKCI, Emine Serap

Master Degree – Department Economics

Thesis supervisor: Assistant Professor Idris AKKUZU

June-2016, 62 pages

In this thesis, Ahmet Midhat period where the economic views are being studied by the adaptation of economic policies in the Ottoman Empire. In this meaning, Ahmet Midhat's "Sevda -yı Sa'y-ı and Amel" , the two books "Üssü'l İnkılap", "İktisat Metinleri" , "Felatun Bey and Rakım Efendi", "Teşrik-i Mesai, Taksim-i Mesai" and "Menfa" mainly works firsthand it was analysed. Thus Ahmet Midhat lived social, the crisis within which political and economic perceptions and a desire to how a human typology in order to overcome of this crisis and has been able to observed that recommends what kind of economic policy.

Ahmet Midhat, a protectionist approach supported by the domestic industry and free enterprise has done against the proponents of liberalism and suggests ways of opening the national economy will be able to record with the community's socio-economic development. Midhat has tried to teach the idea of working with the community was foreseen works in the hard working and saver human model and it enters the human model in the works, the domestic industry and trade to be removed to the desired level.

Key Words: Ahmet Midhat Efendi, Economy of Ottoman Empire, National Economics, Industry, Commerce and Protectionism.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	3
1.1. AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN (1844-1912) HAYATI	3
1.2. AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN EKONOMİ POLİTİK HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ	6
1.3. AHMET MİDHAT EFENDİ’YE GÖRE İKTİSADİ KAVRAMLARIN KARŞILIKLARI.....	122
1.3.1. Tüketim	122
1.3.2. Karşılıklı Mübadele.....	133
1.3.3. Servet, Sermaye ve Değerin Hakikati	133
1.3.4. Servet Üretimi ve Artırımı	155
1.3.5. Yerli Sanayinin Korunması.....	166
1.4. OSMANLI’NIN TEMEL SOSYO-EKONOMİ YAPISI	19
2. BÖLÜM.....	222
2.1. TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI EKONOMİSİNE GENEL BİR BAKIŞ ..	222
2.2. AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ OSMANLI EKONOMİSİ HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ.....	28

2.3. II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ'NDE UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI	322
3. BÖLÜM.....	39
3.1. II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN SÖZCÜLÜĞÜNÜ YAPTIĞI EKONOMİDE KORUMACILIK FİKRİ.....	39
3.2. AHMET MİDHAT EFENDİ VE MİLLİ İKTİSAT	40
3.3. AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ ÜZERİNDE FRANSIZ ETKİSİ	43
3.4. AHMET MİDHAT EFENDİ'DE İKTİSADİ İNSAN FİKRİ.....	49
SONUÇ.....	56
KAYNAKÇA	58

KISALTMALAR

Age: Adı Geçen Eser

Agm: Adı Geçen Makale

Çev: Çeviren

Haz: Hazırlayan

Yay: Yayınlayan

GİRİŞ

Bu çalışmada temel amaç Ahmet Midhat Efendi'nin iktisadi görüşlerinin Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Devri'nden sonraki yıllarda uygulanan ekonomi politikaları ile uyumunu sorgulamaktır. İktisadi analizlerinde ana hatlarıyla ticaret, hür teşebbüs ve çalışkan insan faktörü vurgularına rastlanan Ahmet Midhat'ın eserlerinin incelenmesinden elde edilen izlenimlerle ilgili dönemde uygulanan ekonomi politikalarının niteliklerini karşılaştırmak araştırmanın temel çerçevesini oluşturmaktadır.

Ahmet Midhat, insanoğlunun insanlığına ve yaratılış özelliklerinden olan medeniyet haline en uygun hükümet biçiminin dünya üzerinde, ilk defa olarak Osmanlılar tarafından kurulduğunu belirtmektedir. Yazara göre, "Yüce Osmanlı Devleti" ne İslam Devleti ne de Türk Devleti olarak kurulmuştur, Osmanlı Devleti, siyasî kardeşlik topluluğudur. Nitekim yine Ahmet Midhat'a göre, benzeri hiçbir yerde görülmemiş olan Osmanlılığın kuruluş esasları bütün dünyayı bir siyasî kardeşlik altına almayı hedefliyordu. Üss-i İnkılap isimli eserinde, sağlam temel üzerine inşa edilmiş olan Osmanlılığın o övgüler sıraladığı ilk zamanlarını izleyen, iç karışıklıklar ve ahlak bozukluğunun yaygınlaşması ile birlikte zamanla, iç karışıklıklar ve ahlak bozukluğunun herkese yayılması, insanların belirli sebeplerden ve düşüncelerden ötürü çalışmaktan uzaklaşmasına, kolay yollardan para kazanmak amacıyla devlet dairelerine başvurmalarına ve böylece sermaye ve üretim kanallarının yabancıların eline geçmesinin rolüne özellikle değinilmektedir. Bu nedenlerle zayıflamaya yüz tutan Osmanlı ekonomisinin yeniden güçlenmesi için Ahmet Midhat Efendi eserlerinde iktisatta yerli sanayi koruma fikrini savunmuş, bu konuda dönemin padişahı II. Abdülhamid'le aynı safta yer tutmuştur. İlgili dönemin ziraat, endüstri, demiryolları, ticarete dair faaliyetlerinden bahsetmiş ve eserlerindeki ve romanlarındaki kahramanlar vasıtasıyla yazmak ve mesai harcamaktan övgüyle bahsederek halkı etkilemeye çalışmıştır.

Bu çalışma literatür derlemesi olup, tezi kuramsal bir çerçevede araştırabilmek adına, kaynak ve belge tarama yöntemini baz almaktadır. Araştırmada çoğunlukla birinci el kaynaklar kullanılmıştır. Ahmet Midhat Efendi'nin eski Türkçe ile yazılmış nadir eserlerinden de faydalanılmıştır. Çalışma üç ana kısımdan

oluşmaktadır. İlk bölümde Ahmet Midhat Efendi'nin hayatı anlatılmakta, yazarın eēitime yaptığı katkıya kısaca değinilmektedir. Aynı bölümde Midhat'ın ekonomi politik ilmine dair görüşlerinin altı çizilmekte ve tüketim, karşılıklı mübadele, servet, sermaye ve deēerin hakikati, servet üretimi ve artırımı, yerli sanayinin himayesi gibi konular hakkındaki görüşlerine Osmanlı ekonomi politiēine dair farklı iktisat düşünürlerinin yorumları ile birlikte yer verilmiştir. İkinci bölümde Ahmet Midhat Efendi'nin yaşadığı dönemdeki Osmanlı ekonomisi üzerine deēerlendirmeleri ile, Tanzimat dönemi Osmanlı ekonomisinin genel görünümü ve II. Abdülhamit'in ekonomi politikaları ve çalışmaları karşılaştırılmaktadır. nc bölümde ise, Ahmet Midhat'ın savunuculuēunu yaptığı korumacılık fikri, milli iktisada dair görüşleri ve diēer fikirleri üzerinde Fransız etkisinin olup olmadığı tartışılmaktadır. Son olarak ise yazara göre ekonomik insan nasıl olmalıdır sorusuna cevap aranmaktadır.

1. BÖLÜM

1.1. AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN (1844-1912) HAYATI

Ahmet Midhat Efendi 1844 (1260) yılında İstanbul’un Tophane ilçesinde doğmuştur. Süleyman Ağa adında orta halli bir babanın oğludur. Beş altı yaşlarında babasını kaybetmiş, çocukluk devresini oldukça serâzat¹ geçirmiştir. Büyük kardeşi Hâfız Ağa, Vidin eyaleti içinde bir kaza müdürüdür. Kırım muhaberesi esnasında (1853- 1854) bütün ailesini Vidin’e getirince, Ahmet Midhat Efendi de ilk tahsiline orada başlamıştır. Sonrasında sıbyan mektebine İstanbul’da devam etmiştir. Büyük kardeşi Hâfız Paşa’nın Niş’e tayin olması nedeniyle Ahmet Midhat Efendi de Niş rüştiyesine devam etmiş ve buradan mezun olmuştur. Ardından Hâfız Ağa’nın delâletiyle² mektubî mektebine girmiştir. Gayretli bir memur sıfatıyla, boş vakitlerinde bir yandan Doğu kültürünü kuvvetlendirmekte, öte yandan Fransızca eğitimi almaktadır (Baydar, 1954, s. 3). Bir Alman mühendise tercümanlık vazifesiyle gönderildiği Sofya’da Tuna gazetesine başyazar olmuş ve daha sonra Bağdat’ta kurulacak matbaanın ve çıkarılacak gazetenin işlerine bakılmak üzere Bağdat’a tayin edilmiştir. Bağdat’tan gelişinden bir buçuk yıl sonra, ağabeyi Hâfız Paşa’nın vefat etmesi üzerine ailesinin geçimini üstlenmiştir (Age, s.4). Cerîde-i Askeriyye’de³ başyazarlık yaparken, Tahtakale’deki evinde bir matbaa kurmuştur. Bir yandan da diğer gazetelere yazılar yazmaya başlamıştır. Ahmet Midhat, bir müddettir çıkarmakta olduğu Dağarcık mecmuası ile yetinmemiş “Devir” adında gündelik bir gazete imtiyazı almıştır. Ancak burada dönemin sadrazamı Midhat Paşa’ya hitaben yazılmış açık bir mektubun dili, evvelki hükümete karşı çok ağır telakki edildiğinden gazete daha ilk sayısında kapatılmıştır. Yine kendi çıkardığı “Bedir” gazetesi de aynı âkıbete uğramıştır (Age, s. 5). Nihayet Dağarcık’ta çıkan “Duvardan Bir Sada” isimli yazısı yüzünden dinsizlikle suçlanmış, hapishaneye gönderilmiş ve aradan bir müddet geçtikten sonra Namık Kemal, Nuri, Reşat,

¹ hür

² aracılığıyla

³ Osmanlı Devleti’nde kara ve deniz kuvvetlerine ait askerî bilgi, nizam ve haberleri içeren ilk gazetedir. 16 Ocak 1964’te yayınlanmaya başlanmıştır (Hayta, Ünal, 2007, s. 1). Ahmet Midhat Efendi 1871’de Cerîde-i Askeriyye’de başyazarlık yapmıştır (Us, 1955, s. 17).

Ebüzziya Tevfik beylerle birlikte sürgün edilmiştir⁴. *Yeni Osmanlılar*'a mensup olmadığı ve Namık Kemal ile aralarında bir fikir ve içtihat birliği bulunmadığı halde, uğradığı bu haksızlıktan ümitsizliğe düşen Ahmet Midhat Efendi, zamanını mütalââ ve yazı yazmakla geçirmiştir. Mahpusluğu sırasında, Rodos'ta Medrese-i Süleymaniye⁵ adı ile bir mektep kurarak çocuklara yeni usul dersler vermiştir. Abdülâziz'in hal'i üzerine affedilerek İstanbul'a dönen Ahmet Midhat bütün zamanını matbaasına hasretmiştir⁶ (Age, s. 6). II. Abdülhamit'in tahta çıkışından sonra, hızla meydana gelen hâdiselerin akışına uyarak padişahın takdirini kazanmıştır.

Ahmet Midhat'ın gazetecilik hayatında imtiyaz elde etmesi *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini yayınlamasıyla başlar. Çok sayıda ve farklı alanlarda, bilim ve ilim dalı ile meşgul olmaya çalışmıştır (ekonomi, felsefe, astronomi vs...). Eserlerinde okuyuculara daima ahlâkî bir ders vermek endişesi ön planda yer alır, kötü kimseler muhakkak cezalandırılır, iyiler mükâfatlarını görürler. Ele aldığı olaylar halkı okumaya teşvik için sadece birer vasıttan ibarettir. Bu bakımdan eserlerinde sosyal meseleler ön plandadır. Eserlerinde sanat kaygısı görülmez (Age, s. 9).

"Hatta Ahmet Midhat Efendi, oğlunun "Sizin eserleriniz arasında edebi olanlar hangileridir?" sorusuna şöyle cevap vermiştir: Ben edebi sayılabilecek hiçbir eser yazmadım. Çünkü benim, eserlerimin çoğunu yazdığım sıralarda, memlekette edebiyattan anlamayanlar, nüfusumuzun bilâmbalâğa yüzde doksan dokuzunu teşkil ediyordu. Benim emelim de ekseriyete hitap etmek, onları tenvire, onların dertlerine tercüman olmaya çalışmaktı. Zaten edebiyat yapmaya ne vaktim ne de kalemim müsaitti. Çünkü bence, nüfusunun yüzde doksan dokuzu koyu cehaletten kurtarılamamış olan bir memlekette, en basit fikirleri bile sökemeyen kimseye "edebi" eser vermek, aç bir kimseye meyva ikram etmek kadar garip bir hareketti" (Baydar, 1954, s. 10).

⁴ Dağarcık, mecmua- revue şeklinde ilk neşrettiği eser budur. 15 günde bir yayınlanırdı. Gayesi halkı hikemî (felsefî) ve fennî (fenle ilgili) yazılara alıştırmaktı, 10 sayıdan ibarettir. Bu mecmuasında fânî olan her âdemoğlunun akıbet toprak olacağını nazar-ı dikkate alarak, duvardaki sıva harcının içinde de bir miktar toprak bulunduğunu farzetmiş, onun da vaktiyle gelip gitmiş herhangi bir insanın vücudundan bir parça olabileceğini düşünerek "Duvardan Bir Sada" başlıklı ve duvarı konuşturan felsefî ve fantastik bir makale neşretmişti. Bunun üzerine en başta Basiret gazetesi olmak üzere şiddetli bir itiraz ve hücumla maruz kalmış, hattâ küfrüne bile hükmolunmuştu. Midhat Efendi kendisine, bu hadisenin doğurduğu güç durumdan zor kurtarabilmiştir. Hatta sürgüne gönderilmesinde bunun da biraz dahli olduğu söylenir (Baydar, 1954, s. 35).

⁵ Ahmet Midhat Efendi, Rodos'ta sürgündeyken adada yaşayan çocuklara eğitim vererek hizmet etmektedir. Öğrenci sayısı giderek artmaya başladığından daha büyük bir mektep yapılması gündeme gelmiştir. Bu ihtiyaçtan dolayı Süleymaniye Medresesi inşa edilmiştir (Ebüzziya Tevfik, 1974, s. 236).

⁶ Bir şeye ayırmak, vermek

O, bir tekâmülün mahsulü değil, bir başlangıcın mümessilidir (Age, s. 35). Tanzimat devrinin açamadığı halk mekteplerini kuran ve açan, modern tekniğe dayanarak müspet ilmin kültürünü Osmanlı'ya anlatan Ahmet Midhat Efendi'dir (Us, 1955, s. 20). Ahmet Midhat Efendi, bilim ve teknik alanlarındaki gelişmelere kayıtsız kalmamış, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini bir nevi okul gibi çalıştırmıştır. Rodos'ta sürgündeyken bile *Medrese-i Süleymaniye* adıyla eğitim kurumu kurarak mahkûmlara eğitim vermiş bir öğretmendir (Pala, 2015, s. 5). Oğluna eğitimle ilgili tavsiyesi de şöyledir:

“Oğlum! Yalnız bir şeyi öğrenmeli, fakat mükemmel olarak! Yahut her şeyi öğrenmeli, bittabi nâkıs olarak! Osmanlılığımızın bugünkü hâline nispetle şu iki şıktan bence ikincisi müreccahtır. Ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi müreccah olacaktır. Sen de evlâdına onu tavsiye eyle” (Okay, 1991, s.xv).

Nihayet, fahri olarak çalıştığı Darüşşafaka'da nöbetçi bulunduğu 28 Aralık 1912'de vefat etmiştir. Mezar taşında Nigar Hanım'ın şu beyti yazılıdır (Baydar, 1954, s.8):

Gayretindir sevdiren fazl-ı ulûmu⁷ ümmete,

Verzişindir⁸ anlatan sevdây-ı sa'yi⁹ millete”

⁷ İlimlerin fazileti.

⁸ Gayretindir

⁹ Çalışma sevgisi

1.2. AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN EKONOMİ POLİTİK HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Ahmed Midhat’ın iktisada duyduğu ilgi, 1870’lerin hemen başındadır. Sürgün hayatında Midhat, ekonomi politik okumuştur. Osmanlı ekonomisinin 1870’lerdeki konumuna, durgunluk ve geriliğine karşı duyarsız değildir. Sorunun dip köklerini kuşatmak istemiş, çözümleyici teklifler getirebilmek için ekonomi politik fenni’ni öğrenmenin zaruretiye inanmıştır (Sayar, 2013, s. 375). Osmanlı Devleti’nin iktisadi ve mali şartları göz önünde bulundurulursa ekonomi politik ilminin Osmanlı yönetici ve ilim adamları tarafından ne ifade ettiği anlaşılabilir. II. Abdülhamit Meclisi açtığı, ilk Mebuslar Meclisinin, maliye ile alakalı olarak yaptığı en önemli işi bütçeyi tetkik ve kabul etmek olmuştur. Bütçe görüşmeleri 2 Haziran ile 16 Haziran 1877 tarihleri arasında yapılmıştır. Bütçenin tümü hakkında konuşan İstanbul mebuslarından birinin şu sözleri, bütçenin öneminin kavranmış olduğunu ve ekonomi politiğin asıl amacının devlet adamları tarafından nasıl algılanması gerektiğini göstermektedir: *“Bütçe- muvazene- devletin canıdır. Her fert, her bir aile ve her bir devlet, her şeyden önce gelirini arttırmalı ve masraflarını azaltmalıdır ki, kalkınabilsin ve namusuyla, itibarıyla yaşayabilsin. Ekonomi politik denilen ilmin tâ başındaki tenbih budur”* (Karal, 1983, cilt 8, s. 417).

Ekonomi Politik’e Türkçe’de karşılık bulunabilmesi için çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu konuda akademik çalışma yapanlardan biri de Mehmed Şerif Efendi’dir. Sayar, Mehmed Şerif Efendi’nin ilk yazılarında (1861), Fransızca bir kavram olan “ekonomi politik” yerine “ilm-i emval-i milliye”¹⁰ dediğini belirtmiştir. Şerif Efendi, bu mesele hakkında, “İlm-i Emval-i Milliye” de şunları yazmıştır:

“...Ekonomi kelimesi rumca hane ve kanun kelimelerinden meydana gelmekte olup; ev idaresi şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanıma politika sanatını da eklemiştir. Mehmet Şerif, ekonomi politiğin ilk yazarı olarak Adam Smith’i görmektedir. Adam Smith ekonomi politiği, milli servet üzerinden tanımlamıştır. Mehmet Şerif, ilm-i servet, ilm-i mübadele ve ilm-i kavanîn-i¹¹ tabiiye-i mahsulat

¹⁰ milli malların ilmi

¹¹ kanunlar

tanımlarını ekonomi politiği açıklamakta yeterli görmemektedir. Bu yüzden ilm-i emval-i milliyeye demektir.” (Aktaran Fındıkoğlu, 1946, s. 22).

“Ekonomi Politik” ilmi üzerine en dikkate değer eserlerden biri olan Ahmet Midhat Efendi’nin “*Ekonomi Politik*”i Tanzimat Dönemi iktisadi ideolojisini yansıtmaktadır. Ahmet Midhat’a göre her iktisat kitabı kendi milleti ile alakalıdır. Türkler için yazılacak bir iktisat kitabı Türkiye’ye göre olmalıdır (Fındıkoğlu, 1946, s. 25).

Sayar’a göre, Ahmet Midhat, “ekonomi politik” için Türkçe’de tutarlı bir karşılık aranması için çaba sarf etmemiş, terminolojiyi Fransızca aslıyla kavramıştır. Sismondi, Derose, Setrock, Say ve Rossi’nin “ekonomi politik” tanımları üzerinde duran yazarımız, “ilm-i servet” , “fenn-i idare” (Sayar, 2013, s.378) ve “fenni tasarruf” (Fındıkoğlu, 1946, s. 26) kavramlarını yeterli görmemiştir. Ahmet Midhat Efendi’nin ekonomi politik anlayışında kuvvetli bir istihlal ve himayecilik düşünceleri üzerinde yoğunlaşma söz konusudur.

Osmanlılar “gaza”¹² ya önem verdiklerinden “verimlilikten” uzak bir iktisadi yaklaşımı benimsemişler, kâr ve kazanç kavramlarıyla ilgilenmemişlerdir (Bulut, 2012, s. 64). Müslüman halk tarımsal faaliyetlerle meşgul iken, ticaret ve zanaat gibi kârlı ve sermayenin fazla olduğu alanlar gayrimüslimlerin elindedir. Osmanlılar dış ticarete önem vermediklerinden bu alanda gelişme göstermemişler ve memleketin içinde yabancı devletlerin etkisi çok fazla olmuştur. Ahmet Midhat’a göre hükümetlerin en önemli vazifelerinden biri, ziraatı, sanayii ve ticareti himaye etmektir. Çünkü eğer gereğince bu alanlarda koruma olmazsa, ahali ekonomik olarak zayıf düşer, bunun sonucunda devlet de zayıf düşer. Ormanların, madenlerin, kaynakların kayıtların kimlere ait olduğuna bakılmalıdır. Osmanlı Devleti bu dönemlerde buraları işletmeye kabil değildir. Ama işletecek yetenekte Türk ve Müslüman halkın olmaması, onların yabancılara ihale olunacağı anlamına gelmektedir. Ahmet Midhat Efendi bu kaynakların, madenlerin ülke içindeki vatandaşların bunları işletecek kabiliyeti kazanana kadar korunması gerektiğini savunmaktadır. “Eğer bu kaynaklar yabancılar tarafından istila edilirse, biz kabiliyet kazandığımız da Afrika’ya, Amerika’ya, Avustralya’ya mı gidelim?” diye

¹² din uğruna savaş

serzenişte bulunmaktadır (Ekonomi Politik, 2005, s. 153). Türkler tarih sahnesine askeri bir millet olarak çıkmıştır. Ticaret Müslüman ve Türk olmayan halk tarafından yapılmaktadır. Türk ve Müslüman halk ise asker sınıfını oluşturmaktadır. Ahmet Midhat, “*Yeniçeri ve Sipahi ve sair askeri sınıflardan birisine mensup olmayan Müslüman değildir.*” sözünün hükmü gerçek olduğunu belirtmektedir (Age, s. 149). Askeri millet olmak Osmanlı’nın zengin ve refah içinde yaşamasını engellememiştir. Fethedilen topraklardaki milletlerin sanatları, ziraatleri, ticaretleri korunmuşlardır. Ahmet Midhat Efendi’ye göre Osmanlı Devleti askeri usullerle, servet ve zenginliğini koruyarak, daireleri genişletip mahsulleri çoğaltmıştır. Diğer servet arttırma yolu ise, fethettikleri ülkelerden yıllık vergiler almaktır. Ne yazık ki kuvvet ile elde edilen gelecek, ona galebe gelecek diğer bir galip kuvvetle mahvolur gider. Ahmet Midhat Efendi, sanat ve ticaretin ilerlemesinin barış ile hatta daima barış ile mümkün olduğunu, Osmanlı’nın barış içinde geçirdiği yılların artık çok az olduğunu ileri sürmüştür (Age, s. 149). Yeniden ayağa kalkmanın yolunun ülkenin ilerlemesine engel olan sebeplerin durum değerlendirilmesi yapılmasından geçtiğine değinmektedir. Ahmet Midhat, *Hallü’l Ukad* (Düğümlerin Çözümü) adlı eserinde barışın ülke ekonomisine olan etkisine yakından bakmakta ve Fransız ekonomisini canlandıran üç Fransız ekonomistten biri olan Sully’nin barış politikasından övgüyle bahsetmektedir:

“...Sully, Fransa ahalisinin ziraati, çobanlık, sanayii, ticaret faaliyetlerini ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar olduğunu tespit etmektedir. Buna çare olarak, askerin sayıca fazla olanını dağıtarak, Fransa halkına, devletin sulh politikası izleyeceğini ilan ederek, ahalinin ziraat işlerini, çobanlığı, sanayii ileri götürmesine hiçbir engel kalmadığının güvencesinin verilmesini düşündü. O zamanlar Fransa’nın en büyük düşmanı olan İngiltere ile dostluk ve ticaret anlaşması yapıldı. Bu sulh müddetince Fransa arazi ve sanayi ürünleri o kadar çoğaldı ki, fazlası komşu ülkelere ihraç edildi” (*Hallü’l Ukad*, 2005, s. 330).

Ahmet Midhat Efendi’nin korumacık fikrinin karşısında görüş beyan eden Sakızlı Ohannes’in de “Ekonomi Politik” tanımını olduğu gibi kabul ettiğini şu sözlerinden anlamaktayız:

“Fransalı doktor Quesnay ve onun açtığı yolu takip eden Fransa Bakanlarından Turgot, ilm-i servetin esaslarından bazılarında bahsetmişlerdir. Ancak o dönemlerde, ilm-i servet (ekonomi politik) siyaset ilmi ile tanımlanmıştır.

Sonradan, İlm-i idare-i mülkiye¹³'den ayrılmasına rağmen ekonomi politik ismini korumuştur.” (Sakızlı Ohannes, 1297, s. 8-9).

Ohannes Efendi, “*Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*” kitabında iktisada dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Laissez-Faire iktisadının savunucusudur. Batı Avrupa’da özellikle İngiltere ve Almanya’da gümrük birliklerinin himayeci politikalarına rağmen Ohannes Efendi (1297), iktisadi hürriyetçilikten yanadır, rekabeti kuvvet olarak görmekte ve hür ticaretin rekabetle birlikte toplumların refahını arttıracığının üzerinde durmaktadır. Onun sözleriyle:

“ İnsanlar arasındaki eşitliğin sağlanması ve güçlenmesinin başlıca şartı hürriyettir. Kişilerin kabiliyetlerinden en yüksek derecede istifade edilebilmesi hürriyetle mümkün olmaktadır. Devletin piyasaya müdahalesi sonucunda kıt olan kaynakların verimli bir şekilde kullanımının zor olacağı ve bunun da milletlerin zenginliğinin engelleyeceği düşüncesindeydi. İlm-i servet-i milel kişilerin çalışmasından, sarf ettiği emekten ve bunun sonucunda meydana gelen mutluluktan bahsetmektedir” (s. 3).

Serbesti amel ilm-i servetin esas kaidesi hükmündedir. Kişilerin tercih ettikleri işleri yapması, ürettikleri ürünlerin satışından elde ettikleri kâr ve uğradıkları zarardan kendilerinin sorumlu olması, ürünlerine arzu ettikleri fiyatı koyması ve bu ürünleri farklı ülkelerde serbest mübadele suretiyle satışa sunması bu kaidenin maksadını ispatlamaktadır. Serbest amel sanayinin ruhu değerindedir. Bir işin yapılabilmesi için bedenen harcanan emeğin yanında zihnen de emek harcanması gerekmektedir Sanatların serbest bir şekilde yapılması mahsullerin çoğalmasına, çoğalması da ucuz fiyata satılmasına yol açmaktadır. Serbest-i amelin neticesinde rekabet oluşur. Rekabet de beraberinde ucuzluğu, kıymetliliği, dayanıklılığı getirmektedir (Age, s. 42).

Servetin artmasına vesile olacak araçlardan en önemlisinin, say ve amel olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte zamanla toplumların ihtiyaçlarının karşılanmasında sermayenin ve doğal kaynakların kullanımının da servetin artışında önemlerinin olduğunu ileri sürmektedir.

¹³ siyaset

Say, yani çalışmak, servet artışının birinci şartıdır. İnsanlar, yeteneklerini geliştirerek ormanlar, bitkiler gibi doğal kaynakları dikkatli bir şekilde kullanarak, sanayi için kullanılacak sermayenin miktarının ve kalitesinin artmasını sağlamaktadırlar (s. 33).

Sakızlı Ohannes (1297), diğer yandan ülke içerisinde yerli sanayinin korunmasına yönelik çabaların hr teşebbüsü engellediği görüşündedir. Himaye usulünde, gümrüklerde suiistimallerle karşılaşılma, uygulanan kısıtlamalar ülkeler arasındaki ticareti zorlaştırmakta ve gümrüklerde yapılan işlemlerden dolayı vakit kaybı yaşandığından ürünlerin bozulmasına sebep olunmaktadırlar (s. 290-291).

“Yerli sanayi himaye etmekteki amaç sanayi, ticareti yabancı ülkelerin rekabetine karşı korumaktır. Bunun için gümrüklerde bir takım tedbirler uygulanmaktadır (s. 286)... İki lke arasında gümrük olmadığı düşünülürse, ülkelerin sadece faydalı olabileceğini düşündükleri ürünleri üretmesi ve ucuza ithal edebildikleri eşyaları mübadele etmesi doğal bir durum olarak algılanmaktadır” (Age, s. 292).

19. yüzyılda devletlerin, ülkelerinin ekonomilerine müdahalesi çok fazladır. İngiltere gibi güçlü devletler korumacı politikalarını azaltmaya çalışsalar da bir sonuç elde edememişlerdir. Adam Smith, milletlerin zengin olmasının yolunun, devletlerin ekonomiye nasıl ve ne ölçüde müdahale edeceği konusunun tartılmasından geçtiğine değinmektedir. Devlet müdahalesinin sadece belirli kesimin çıkarına olduğunu ortaya koymaktadır. Zenginleşmek ve kaynakların etkin bir şekilde kullanılması için, iş gücünün üretkenliğinin ve işbölümüyle birlikte uzmanlaşmanın sağlanması gerekmektedir. Smith’e göre, bunun oluşıabilmesi için pazarı kısıtlayan tekeller olmamalıdır. Müdahale sonucunda meydana gelen tekelleşme, tekeline verilen kişıilerin sermayelerini nasıl kullanmaları gerektiği konusunda yönlendirmek faydasız bir uygulamadır (Adam Smith, 2002, cilt 2, s. 43). *Milletlerin Zenginliği* kitabında Smith, bir malın, yabancı ülkelerde daha ucuza üretildiği durumlarda, ülke içerisinde o malı üretmeye gerek olmadığının altını çizmektedir. Adam Smith’in “her basiretli aile reisinin şıarı¹⁴ maliyeti dışıarıdan

¹⁴ düstur

satın almaktan daha fazla olacak bir malı evde yapmaya kalkışmaması” temel ilkesidir... Eğer yabancı bir ülke bize, kendi yapabileceğimizden daha ucuza mallar temin edebilirse, bunu avantajlı olduğumuz bir sanayimizin ürününün bir kısmı karşılığında onlardan satın almamız daha uygundur” (Age, s. 43).

A. Smith’in “görünmeyen el” teorisi akla gelen kuramlardandır. Klasik iktisat teorisinin piyasanın kendiliğinden verimli bir noktaya geleceğini iddia eden teoridir. Devlet sadece asli görevlerini olan adalet, emniyet, savunma vb. ihtiyaçları karşılamalıdır. Örneğin, yabancı sığır ithalatı tamamen serbest bırakılsaydı, çok az miktarda ithalat yapılırdı ve Büyük Britanya’nın besicilik sektörü bundan çok az etkilenmiş olurdu (Age, s. 46).

Ricardo, “*Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*” kitabında değişim değeri ve emek değer kuramı üzerinde durmaktadır. Toprak sahipleri, kapitalistler ve işçiler arasındaki gelir dağılımını ele almaktadır. Ricardo’ya göre, malın kıymeti sarfedilen emeklerin toplamına eşittir. Ricardo, iktisata “karşılaştırmalı üstünlükler”¹⁵ kavramını kazandırmıştır. Ricardo ortaya koyduğu “Klasik Karşılaştırmalı Üstünlükler” kuramını kitabında şu şekilde anlatmaktadır:

“Serbest ticaretin kusursuz uygulandığı bir sistemde, her ülke doğal olarak sermayesini ve emeğini kendisi için en yararlı olan işkollarına yatıracaktır. Bireysel yararını kollama yolundaki bu arayış, hayranlık uyandıran bir biçimde, bütünün genel iyiliğini de beraberinde getirir. Bu arayış, çalışmayı kısırtarak, marifeti ödüllendirerek, doğanın bahsettiği özgün güçlerin en etkin biçimde kullanılmasını sağlayarak emeği en verimli ve en tutumlu iş göreceği biçimde dağıtır; genel mal kütlelerini artırarak herkese yarar sağlar, ortak çıkar ilişkileri ve etkileşim kurarak tüm uygar dünyayı evrensel bir uluslar topluluğu halinde birbirine bağlar” (David Ricardo, 2008, s.106).

¹⁵ Karşılaştırmalı Üstünlükler, Klasik İktisat teorisinde, “emek maliyetinden” hareketle, her ülkenin uluslararası ekonomide, “karşılaştırmalı olarak” maliyet avantajının, bulunduğu mallarda; tam ihtisaslaşmaya veya kısmi ihtisaslaşmaya gitmesini savunmakta, ulusal en yüksek üretim bununla birlikte tüketimin sağlanacağı ve “dünya işbölümü” dolayısıyla dünyada en fazla üretimin elde edilmiş olacağını kabul eder (Manisalı, 1980, s. 234).

Bir lke hangi zanaatta stnlge sahipse, bir malı daha az emekle ve sermayeyle retebilecekse onu ihraç etmesi diğerk bir ülkenin de çıkarına olacaktır. Portekiz ve İngiltere üzerinden örneklendirerek konuyu ülkeler arasındaki serbest mübadele ve ülkelerin bundan elde edeceği avantajlara bağlamıştır. Örneğin, İngiltere'deki koşullar altında kumaş üretimi, 100 kişinin bir yıllık emeğini gerektiriyor olsun; bu ülke şarap yapmak istendiğinde aynı anda 120 kişinin emeği gerekmektedir. Bu durumda İngiltere, şarabı ithal edip karşılığında kumaş ihraç etmeyi çıkarına uygun görecektir. Portekiz'de de şarap üretmek için 80 kişinin bir yıllık emek harcaması gerekiyorsa; aynı ülkede kumaş üretmek ise aynı zamanda 90 kişinin emeğini gerektirmiyorsa; bu durumda da kumaş karşılığında şarap ihraç etmek, Portekiz'in yararına olacaktır (Age, s. 107).

1.3. AHMET MİDHAT EFENDİ'YE GÖRE İKTİSADİ KAVRAMLARIN KARşILIKLARI

1.3.1. Tüketim

Ahmet Midhat, iktisadi değerlendirmelerini büyük lde tüketim, mübadele, sermaye, değer, servet üretimi ve artırımını, yerli sanayinin korunması meseleleri üzerinden yapmıştır. Midhat'a göre maddi, manevi geçim için harcanan her şey tüketimdir. Ayrıca bir şeyin tüketilmesi için tüketilecek o şeye sahip olunması, bunun için de üretilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Üretim temel koşulu ise çalışmadır. Çalışma olmadıkça bir şey üretilemez, üretilmediği surette de bir şey tüketilemez. Hiç kimse kendi emeğinin mahsulünün karşılığını görmedikçe başkasına veremez (Ahmet Midhat Efendi, Ekonomi Politik, 2005, 105-106).

1.3.2. Karşılıklı Mübadele

Medeni toplumun¹⁶ temel özelliği ihtiyaçların karşılanması açısından insanlar arasında karşılıklılık esasının gelişmesidir. Toplum fertleri sadece bir iş yapmayı ve hem de bu işi başkalarına beğendirecek ve işte biz ne kadar çalışsak, bu kadarını yapamayız dedirtecek kadar güzel yapmayı öğrenip, söz konusu işte uzmanlaşarak¹⁷ halka hizmet eder ve halktan da hizmet bekler. Örneğin ekmekçi yaptığı ekmeği kunduracıya veriyor ise, kunduracı da ona kundura yapmak suretiyle hizmet ediyordur. Bu mübadelede araç da paradır. Para karşılıklı ve genel mübadeleyi kolaylaştırır ve ucuzlaştırır (Age, s.107-108). Görüldüğü üzere bu anlatımda Midhat, mübadelede işbölümü ve uzmanlaşmanın önemine dikkat çekmek suretiyle klasik ekonomi politiği bu yönüyle yakalamış görünmektedir.

1.3.3. Servet, Sermaye ve Değerin Hakikati

Ahmet Midhat farklı ve güvenilir kaynaklardan topladığı bilgilere dayanarak eserinde servetten şöyle bahsetmektedir: “İşimize yarayan her şey bir servettir”. Bu ilkeyi ekonominin temel taşı olarak görür. Genel serveti ise bir kaç kısma ayırmıştır: bitkiler, hayvanlar gibi “tabî” servetler, ilim ve sanat gibi manevi servetler. Genel servetin fennî bir servet olması da, onu özel surette üretmeye ve üretmek için çalışmaya bağlı kılmaktadır. Servet tek başına bir değer ifade etmemekte, ona değer katan şey ise “emek” yani say olmaktadır. Eğer servete insanın çalışması, emeği eklenmezse, tabî servetten sayılan üç varlık âleminde olan bitkiler, hayvanlar ve madenlerin hiçbir değeri olamayacağını ileri sürmektedir. Örnek olarak da

¹⁶ Adam Smith Milletlerin Zenginliği kitabında, zanaatçıların birbirlerine ihtiyaç duymaları dolayısıyla yakın yerlerde oturduklarını vurgulamaktadır. Bu şekilde yerleşme sonucunda köy, kasaba gibi yerleşim yerleri oluşmaktadır (Adam Smith, 2004, cilt 1, s. 405).

¹⁷ Ahmet Midhat Efendi, uzmanlaşma konusunda Adam Smith ile aynı noktadadır. Mübadele kıymetini emeğe dayandırmaktadır. Smith, ihtisaslaşmayı emeğin üstünde kabul eder. Belirli bir öğretim safhasını tamamlayan işçinin harcayacağı emekle, hiç öğretim ve eğitim görmemiş kişinin emeğini eşit görmemektedir (Oğuz, 1992, s. 58). Çok fazla eğitim gerektirmeyen iş kolları için de aynı durum geçerlidir. Örneğin demirci bir demir imalathanesi, dokumacı bir tür keten ya da yünlü imalathanesi kurar, zamanla alt bölümlere ayrılan zanaatlar farklı biçimlere bürünerek gelişir ve mükemmelleşirler (Adam Smith, 2004, cilt 1, s. 406).

Avustralya Kıtası'ndan çıkabileceği düşünölen altın madenlerinin tümünün, insan emeği olmadan ne işe yarayacağını, kaçs satın alınacağını sorgulamakta, “İnsan sermayesiz bir şey üretmez” dendiğinde, alet ve edevatsız bir şey üretmez olduğunun anlaşılması gerektiğinin altını çizmektedir. İnsan genel servet ve özellikle tabîi serveti alet ve edevat ile işler. İşlediğı ve emek verdiğı kadar, o şey üzerine değeri ekleyip, işte o eklediğı değeri de, kendisinin mahsulü olur ve hayatını idame ettirebilmek için o mahsulü tüketebilir. Örneğın, birisi madenden demir rodası yani toprağı çıkardığında, o toprak, öncelikle madende yatarken değersizdir. Onu topraktan çıkaran sarf eylediğı emeğe göre ona bir değeri verir. Varsayalım ki, on okkası bir kuruş olarak ifade edilmiş olsun. Şimdi o toprak artık bir sermayedir. Bir başkası o sermayeyi alıp, artırmak suretiyle halis demir meydana çıkarır ve ilk değerini artırır, daha büyük bir sermaye elde eder. Bir diğeri kişi de, o demiri alır, kazma yapımında kullanır ve değerini bir kat daha arttırmış olur. Bütün bu örnekler Ahmet Midhat'ta değerin kaynağı olması itibarı ile emeğe ve servetin kaynağı olması itibarı ile sermayeye ve aralarındaki ilişkiye dair temel yaklaşımını açıklamaktadır. Ayrıca, Ahmet Midhat eserlerinde maddi ve manevi olmayan hizmetlerden de bahsetmiştir. Sözgelimi, bir terzinin, dölgerin hizmetiyle, doktorun, yazarın ya da öğretmeninin hizmetinin farklı alanlarda olduğunu belirtmiş, doktorun, öğretmeninin, yazarın sermayesinin kazma, kürek, iğne olmadığını ifade etmiştir. Bu hizmetlerin medeni topluma sağlayacakları yararları bakımından topluma yarar bir servet olduğunu, bu tür hizmetleri sunan meslek sahiplerinin servetlerini üretim alanına çıkarmak, bu servetin ve hizmetin mübadele değeri üzerinden cari değeri elde etmek suretiyle bu değeri maddi ve manevi geçimlerini sağladıklarını ileri sürmektedir.

Ahmet Midhat'a göre, yaşamak için tüketmek lazımdır. Tüketmek için üretmek ve onun için de çalışmak gerekmektedir. O değeri ise, sarf olunan emeğın mahsulüdür. Çalışmak, sermayeye bağılıdır. İnsan sermayesi ile çalışıp, emeğının mahsulüyle yaşar. Ekonomi ilminde işimize yarayan her şey servettir. Eklenmemiş insan emeğine ham eşya adı verilir. İnsan emeğı eklendikten sonra mamul eşya adını alır ve üretilmiş servet olarak tanımlanır. Eşyada hamlık ve mamullük sıfatı, bazı derecelere tabidir. Çiftçinin ürettiğı pamuk, onun mesaisine nispetle mamul eşyadandır. Çünkü pamuğı, çiftçi emek ve iş ile üretmiştir. Ancak pamuk henüz işlenmediğı ve emek harcanmadığı zaman bez fabrikacısı için ham eşya sayılır. Pamuk beyaz bez olduğu zaman fabrikacı için mamul eşyadan ve bu sebepten onun

üzerine eklendiği değer de üretilmiş servetten sayılır. Basmacıya göre ise bez henüz hammadde sayılır. Daha sonra basmacı onu renklerle süsleyerek kendi mamul eşyası ve üretilmiş serveti haline dönüştürür. Ama terziye göre ham eşyadır, terzi de üzerine emeğini ekleyerek, müşteriye göre kesip, dikerek ortaya üretilmiş bir servet koyar. Bu örneğe göre değersiz olan tabii bir servet, bir ham eşyayı değerlendirip, bir ürün ortaya çıkarmış olurlar. Ekonominin gayesi de bu üretilmiş servettir, servet üretimi için çalışmanın, sermayeye bağlı olduğunu belirten Ahmet Midhat Efendi, sermayenin üç tür olduğunu savunmaktadır. Bu üç sermaye insanda bulunuyorsa ülkesine faydalı olmaması için de hiçbir neden yoktur. Maddi ve kazanılmış sermaye ve servetin değeri insan emeğiyle ne kadar istihdam olunursa o derece değer kazanır. Boş duran bir tarla, kabiliyet ve istidat hiçbir şey getirmez. İnsan toprağı, kazmayı, sabanı ve kabiliyetini ne kadar kullanır ve onlarla ne kadar çalışır ise, onların da değeri arttığından üretilmiş serveti de artmış olur. Adilce yaşamının usulü “herkes kendi emeğinin mahsulüyle yaşar” ilkesinden geçmektedir (Age, s. 109-116).

1.3.4. Servet Üretimi ve Artırımı

Ahmet Midhat, servet üretiminde, mesai ortaklığının ve mesai bölüşülmesinin önemine vurgu yapmaktadır. Belçika fabrikalarını örnek vermiştir. Bu fabrikalarda tel halindeyken toplu iğne haline dönüştürülen bir maddeyi, en mahir ve seri bir işçi, iğnenin her işlemini kendisi yaparak günde ancak 400 iğne vücuda getirebilmektedir. Tel halinden, toplu iğne haline getirmek için teli iğne gibi dosdoğru doğrultmak ve talep edilen boyutlarda kesmek, kestikten sonra düzeltmek, ucunu sivriltmek ve başını yapmak gibi neredeyse 10 tür işlemi olup, bu işlemlerin tümü başka aletlerle başka şekillerde yapılır. Bir işçinin, on tür işlemin tamamını kendisi yapmak suretiyle günde 400 iğne imal edebilmesine karşılık, bu işlemi 10 farklı işçi dörder bin iğne yapmış olurlar ki, tek başlarına çalışmış olsalar, yapacakları dörder yüz iğnenin nerdeyse on mislidir. Bu şekilde uygulamadan çok faydalar görüldüğü tecrübe edilmiştir.

Servet üretimi ve artırımının birinci şartının mülk edinme ve hürriyetin olması ve mesai erbabının kendi emlakına hürriyetle sahip olması, istediği şekilde

faaydalanabilmesi gerekliliğidir. Örneğın, Roma Cumhuriyeti'nde çalışmadan yaşayan Roma soyluları, çalışanların kazanılmış servetiyle gayet rahat yaşamalarına rağmen fakirler güruhu ise açlıktan ölür, esirler güruhu ise gündüzden akşama kadar zor şartlarda çalışıp, gece ahırlarda birkaç lokma kuru ekmek ile barınırlardı. İkinci kısım halk ise türlü namlarla adlandırılan soylular tarafından mesailerin mahsulü ellerinden alınanlardır. Hürriyet devrinin gelişiiyle birlikte Avrupa'da bu durum değışmiştir. Ahmet Midhat Efendi, devlet ve toplumun muhafazası ve giderleri adına uygulanan askerlik sistemi ve halktan alınan vergiler ile servet üretimi arasındaki ilişkiye de değinmektedir. Bir gencin bütün işleri yolundayken, geçim vasıtasını bırakarak askere alınmasını (uzun bir süre askerde bulunması), halktan mahsulünün karşılığında gümrük vergisi alınmasını (verginin düzenli taksitlerle alınmayıp, memurların keyfine göre fakir olanlardan alınması) servet artırımı açısından doğru bulmamaktadır. Servet üretimi ve artırımını kolaylaştırıp teşvik eden durumlardan birisinin de, mesai erbabının ansızın gelebilecek kazalardan korunması için oluşturulan sigorta kumpanyaları olduğunu düşünmektedir (Age, s. 117-129).

1.3.5. Yerli Sanayinin Korunması

Ahmet Midhat'ın servet üretiminin yegâne yolunun mesai¹⁸ olduğunu, sermaye çok olsa bile, boş durduğunda hiçbir fayda getirmeyeceğini yönündeki görüşünü yukarıda belirtmiştik. Buna ilave olarak Osmanlı'nın yıllardır içerisinde bulunduğu savaş koşulları nedeniyle önceden oluşmuş servet birikiminin zamanla eridiğini ve yeni servet birikimi için gereken vasıtaların bulunmadığını ileri sürmektedir. Müslüman olan mesai erbabına kayıkçılık ve hamallık gibi vücut kuvvetine bağlı birkaç adi uğraştan başka bir şey kalmamış, zirai mahsullerin üretildiğı yerlerden sahil bölgelerine ulaşımını sağlayacak yolların bulunmaması nedeniyle neredeyse yok seviyeye düşmüş olduğunu, un ihtiyacının dahi Rusya ve diğeri memleketlerden giderildiğini belirtmektedir. Hemen her işin makineler ile yapıldığı Avrupa ile her işin elle yapıldığı Osmanlı karşılaştırıldığında, Osmanlı'da ziraat ve ticaretin az olduğı ortadadır. Avrupalılar dış ticareti, dışarıya mal götürüp,

¹⁸ çalışma, emek, say

dışarıdan mal getirerek yapmaktadırlar. Osmanlı'da ise, bütün ticari mevkiller yabancılar tarafından istila edildiği için, iç ticaret de onların elindedir. Diğer yandan Avrupa'dan, Osmanlı'ya gelenler ülkeye para akışı sağlamadıkları gibi, devlet hazinesini de iki yüz milyon lira borca sokmuş olmaları zaten sermaye, ziraat, sanat, ticaret, kabiliyetinin bulunmadığı bir ekonomide bunların tamamının yeniden inşa edilmesi gereğini ortaya koyar ve bunun için çalışılmalıdır (Ekonomi Politik, 2005, s. 151-152).

Avrupalılar yabancı hükümet limanlarının her birinde konsoloslar bulundurup, oralara giden gemileri ve ticaret erbabını korurlardı ve işlerini kolaylaştırırlardı. Eğer Osmanlı'da böyle bir yardımlaşma anlayışı olsaydı, ülkeden dışarıya çıkan pamuk, kök boya, kuru incir, kuru üzüm, palamut ve sair birtakım mahsulleri dışarıya götürüp satanlar da Osmanlılar olurdu. Oysa buradaki hammaddeyi Avrupa'ya götürüp, Avrupa'nın mamullerini ülkeye getirenler hep yabancılar olmuştur. Osmanlı'daki ilgili mevcut mevzuat durumun vahametini artıracak niteliktedir. Osmanlı'da Türk ve Müslüman tüccarlar için herhangi bir koruma söz konusu olmadığından tüccarlar yabancı limanlara gidemezlerdi. Yabancı limanlarda gözetme olamadığı gibi içeride de himaye edilmezlerdi. Örneğin, gayrimüslimlere tanınan kapitülasyonların¹⁹ ve sair anlaşmaların gereğince, bir yabancının bir Osmanlı ile davası olursa, yabancı ülkelerin konsolosları mahkemeye gelerek vatandaşlarını himaye ederlerdi. Osmanlı memurları ise, konsolosla ve tercümanlar ile uğraşamadıklarından, halkın hukuku korunamamıştır. Avrupa ülkelerindeki himaye yabancılar değil, yerlilerdir. Bu nedenle faaliyetleri bakımından koruyucu uygulamalardan yararlanmak isteyen Osmanlı tüccarları, dışarıda haklarını koruyabilmek için, yabancı pasaportu edinme yoluna başvurmuşlardır (Age, s. 154).

Ahmet Midhat, rekabetin bir ülkenin ilerlemesi konusunda çok önem verilmesi gereken bir mesele olduğunu vurgulamaktadır. Ancak ona göre bir tarafta makineleri vapurlarla işler koca bir matbaa, yüz binlerce nüshayı birkaç saat zarfında basıp ortaya koyduğu halde, onun yanında el yazısıyla nüshalar çoğaltmaya çalışan bir katip ne ise, bugün Avrupa'ya karşı Osmanlı'da o nispette kalmıştır ve öyle bir nispet mevcut iken Osmanlı'yı rekabete davet etmek, “otuz yaşında bir baba yiğidin,

¹⁹ Kapitülasyon en genel anlamıyla bir devletin başka bir devlet tüccarlarına ticarî, adlî ve iktisadî birtakım ayrıcalıklar sağlaması olarak tanımlanabilir (Akyıldız, 2005, s. 185).

dört yaşında bir çocuğa meydan okumasına” benzemektedir. 1295 yılının kış mevsiminde, Dersaâdet’te odun kıtlığı görüldüğünden Osmanlı sahillerinde yakın iskelelerde odun mevcut olduğu halde, İstanbul’a getirilememiş, bazı Frenk tüccarları odunu Marsilya’dan getirmişlerdir. Çünkü İstanbul’a odun naklinin Osmanlı sahillerine oranla ucuz olduğu ortaya çıkmıştır. Zahire almak için Rusya’ya giden gemilerin, boş gelmesi beklenirken odun getirmeleri, Osmanlı sahillerindeki kayıklara karşı büyük bir rekabet oluşturmuştur. Bir zamanlar İzmir’de “*Eser-i cedîd-i ahd-i hümâyûn*” isimli bir kağıt fabrikası kurulmuş ise de İtalyan fabrikalarının rekabeti karşısında uzun süreli olmamıştır. Uzun süreli olamamalarının nedenini Ahmet Midhat Efendi adam kayırmak için dolgun maaşlı memurlar çalıştırılmasını, maaşların da elde edilen hâsılatın karşılmasını gösterir. Hammaddesi Avrupa’ya Osmanlı’dan giden çuhayı, Avrupa kârını ekleyerek Osmanlı ülkesinde satmaktadır (Age, s.156-157).

Ahmet Midhat, Fransa, Belçika ve İngiltere gibi ticarete ve sanayide gelişmiş ülkelerin birbirleriyle rekabet edebilecek derecede olduklarından, aralarında ithalat ve ihracat hürriyeti olabileceğini savunmaktadır. Ancak Fransa, Belçika ve İngiltere gibi sanayi ve ticarî durumları güçlü olan ülkelerde, o dönemlerde bile tam anlamıyla mübadele hürriyeti yoktur. Yine o dönemlerde, mübadele hürriyeti önermesi Almanya’da tartışılmış, oyların dörtte üçü mübadele hürriyeti aleyhinde çıktığından dolayı, birtakım koruyucu ve engelleyici araçlar konulmasına karar verilmiştir. Ona göre, çeşitli tabîî servetlerin haberleşme ve yazışma vasıtalarıyla dünyanın her tarafına ulaştırılmasıyla ve tüm insanların istedikleri şekilde faydalanabilmesi ve işleyip satabilmesi durumunda ancak dünya insanlığın ortak ve genel bir vatani sayılabilecek ve bu durumda mübadele hürriyeti gerçekleştirebilecektir. Eğer bu şartlar sağlanmadan mübadele serbestliği gerçekleşirse Avrupa kıtası, bütün dünyanın servetini kendisine çeker, bir Fransız şairin dediği gibi, “*Bir zaman olur ki, İngiliz adaları, üzerine yığılmış olan servetin ağırlığına tahammül edemeyerek, okyanusun dibine gark olur gider*” (Age, s. 157-158).

Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı’nın hali hazırdaki durumu için uygun bir plan ortaya koymaktadır. Ona göre, mübadele kapısı açılırsa, iç sanayinin ve ticaretin canlanması imkânsız hale gelir. Ülke, Belçika, Fransa ve Avusturya gibi ülkelerin fabrikalarıyla kıyaslanacak durumda da değildir. Eğer ithalat-ihracat serbestisi sağlanamazsa Avrupa’nın yeni sanayisinin Osmanlı’ya giremeyeceğini düşünen

Ahmet Midhat'ın önerileri şöyledir: Yeni sanayinin ülkeye gelmesi için serbest mübadele şart değildir. Öncelikle iç sanayi ve ticaretin tam anlamıyla himayesi ve bunun için de yabancı ithalatı üzerine ağır vergiler konulması gerekir. İhtiyaç derecesine göre ürünler sınıflandırılarak vergiye tabi tutulmalıdır. Meselâ, makineler gibi yabancı mamullerden hiç vergi alınmamalı, süs eşyası gibi zaruri olmayan ürünlere yüksek vergi koymalıdır. Böylelikle Avrupa'ya yüklenen yüksek vergilerle iç sanayi ve ticaret teşvik edilmiş olunur. Bundan başka Avrupa'ya öğrenciler gönderilebilir ya da Avrupa'dan Osmanlı'ya eğitim verebilecek kişiler getirtilerek, belirli şartlar altında bu kişilere imtiyaz verilebilir (Age, s. 159-160).

1.4. OSMANLI'NIN TEMEL SOSYO-EKONOMİ YAPISI

Konumuzun temelini oluşturan Osmanlı ekonomisi ve Osmanlı ekonomi politikası üzerine birçok çalışmalar olmuştur. Osmanlı ekonomi politikası üzerine ilk çalışmalar Sabri Ülgener'e aittir. Ülgener'e göre, bir kısım yazarlar, kapitalist zihniyeti sert ve keskin çizgilerle tanıtmak için, ondan gerisini ve hususi ile ortaçağ zihniyetini, sert ve mübalağalı olarak, kendi içine çekilmiş, her türlü kazanç hevesinden uzak, kanaatkâr bir hayat anlayışı olarak tarif etmişlerdir (Ülgener, 1981, s. 100). Ülgener, ticaret, sanat, servet, çalışma, tüketim gibi ekonomi kavramları üzerinden Osmanlı ekonomisini yorumlamıştır. Servet üzerinden de ekonomiye politik bir anlam kazandırmıştır. Osmanlı'da servet ticaretle²⁰ elde edilmiş olsa bile, son dönemlerde kazanılan servetin yüksek payeli devlet memurlarının elinde tasarrufla birikmiş bir servet değil de, el değiştirmek gibi siyasi menşei olan kazançlardan olduğuna vurgu yapmaktadır (Age, s. 177). Bu yüzden ona göre, servet politik bir anlam kazanmıştır. Bu servetin kazanılması gibi harcanması da hesapsız ve savurgan bir şekilde olmuştur. Genellikle de siyasi bir gaye (göze girmek için

O zamanlar toplumun bütün endüstrisi zanaat endüstrisidir (Berkes, 1976, s. 75). Osmanlı'da ticaret yapanlar, alış-verişte aracılık yapıp fiyat farkından kâr yapanlardır. Zanaata sermaye yatırıp mamul madde üretimine sermaye koymamaktadırlar (Age, s. 79).

harcama) için harcanmaktadır. Servet, bir defada tüketilecek bir istihlak fonundan (Age, s. 180-181) ibaret olmuştur.

Ömer Lütfi Barkan, bütün zenginliğini topraktan çıkaran bir devir ve medeniyet nizamının hususiyetlerini ve bu arada Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve ekonomik bünyesini aydınlatabilmek için Osmanlı'daki zirai faaliyeti ve bu faaliyetin üreticisi olan çiftçi sınıfların hareketlerini hukuki ve mali mevzuatın dayandığı esasları sistemli bir şekilde ortaya koymanın çok önemli bir mesele olduğunu vurgulamaktadır (Barkan, 2001, Önsöz). Barkan (2000) Osmanlı gibi çoğunluğu köylü olan halkın egemenliğinin ve ulusal ekonomi ve varlığın korunması nâmına, ziraat sahasında, devlet tarafından alınan tedbirlerin ve yapılan zirai reform tecrübelerinin neticeleri üzerinde durmaktadır. Ancak ilim adamları çalışmalarıyla kendilerine layık olan mevkileri işgal edemediklerinden, toprak meseleleri ile alakalı zirai ve içtimai yapılarda reformlar yapılamamıştır (s. 297). Zirai bir reform için maddi ve manevi hazırlık noksanları bulunduğunu, ziraatçi, mühendis, doktor, teknisyen, maliyeci, kadastro memuru gibi yetişmiş kadrodan yoksun olduğunu kaydetmektedir (Barkan, 2000, s. 303). Bu konuda Barkan'ı destekleyici görüşler bulunmaktadır. Karal'a göre, aydınlar içinde de ekonomi politik ve ziraat uzmanı yoktur (Karal, cilt 7, 1983, s. 246). Köylünün kalkınması ve haklarını arayacak seviyeye gelmesi hükümet görevlilerinin işine gelmemektedir. Devlet adamları ziraat konusundaki bilgisizliklerini ve şahsi menfaatlerini âmmeye menfaatine üstün tutmaları sebebiyle, sadece ziraate önem veriyor gibi görünmek ve yabancıları memnun etmek için bazı teşebbüslere girişmişlerdir (Age, s. 247). Köylü açısından olaya bakılırsa, köylü her zaman her şeyi devletten beklememeli, köylü topraksızlığın ve ırgatlığın acısını da göz önünde bulundurarak toprağına kıymet vermeli ve mülk sahibi olmanın cazibe ve kolaylıkları kişiyi bu mülkü edinmek için çalışmaya sevk etmelidir (Barkan, 2000, s. 309).

Tabakoğlu, ekonomi politiğı açıklarken “ahilik” yaklaşımını kullanmıştır. “Ahi” tipi iktisat anlayışı Osmanlı'da önemli rol oynamıştır. Geleneksel yapı içinde bulunulması kendi içlerinde esnek tavır sergilemelerine neden olmuştur. Osmanlı iktisadi yapısı, mahalli geleneklerin belirlemesiyle birbirinden az çok farklı birçok iktisadi bölgelerden oluşmaktadır (Tabakoğlu, 1994, s. 190). Adalet ve sosyal refah Osmanlı ekonomisinin odak noktası olmuştur. Tabakoğlu'na göre, devletin gelirleri artırmaya çalışması adalet ve refahın bozulmasına sebep olacaktır. Halkın refahının

sağlanması eski Türk iktisadi ve sosyal geleneklerinin amaçlarındandır. “Devletin varlık sebebi halka hizmettir” anlayışı geçerlidir. Osmanlı iktisat ve kültür sistemi, arz yönlüdür. Talebin artırılmasına dayalı bir sistem olan kapitalizm, Osmanlı sistemine yabancıdır (Age, s. 192).

Şevket Pamuk ise, Osmanlı ekonomisini dış ticaret eğilimleri, hacimleri, yabancı sermaye, dışa bağımlılık açısından incelemiştir. Devletlerin kendi varlıklarını koruyabilmek için iktisadi sorunlarını çözmek üzere ele almaları gerektiğini vurgulamaktadır (Pamuk, 2007, s. 19). 1850'lere kadar dış ticaretin hızla genişlemesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya pazarları için hammadde ve gıda maddeleri üretiminde uzmanlaşmaya başlaması biçiminde gelişen çevreleşme süreci bu tarihten sonra başlayan yabancı sermaye girişi ile yeni boyut kazanmıştır. 1854'teki ilk dış borçlanma ile başlayan yabancı sermaye girişi daha sonra, çeşitli alanlardaki dolaysız yatırımlarla devam etmiştir (Pamuk, 1984, s. 52).

2. BÖLÜM

2.1. TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI EKONOMİSİNE

GENEL BİR BAKIŞ

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da değişen dengelere uyum sağlayabilmek için devlet kurumlarında düzenlemelere gitmekte olduğu ve iktisadi faaliyetlerde bulunma çabası içine girdiği bir dönemdir. 19. asrın başlarında Avrupa'ya dışarıdan bakan biri için Batı'nın en dikkat çekici yönünün, üzerine yoğunlaştıkları iktisadi faaliyetler olduğu düşünülmektedir. Avrupa'da başlayan “endüstri inkılabı” ve Avrupalıların iktisadi gelişme yolunda kaydettikleri başarılar Osmanlı'da hayranlık uyandırmaya başlamıştır (İnalcık ve Seyitdanlıoğlu, 2001, s. 161). 19. yüzyıl Avrupa'nın her alanda öne geçtiği bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda sanayi inkılabını başta İngiltere olmak üzere gerçekleştiren Avrupa devletleri, sanayilerini geliştirme başarısını gösteremeyen ülkelerin pazarlarını istila etmeye başladılar. Bu duruma ilk düşenler, sanayi atılımını gerçekleştiren İngiltere karşısında, diğer kıta Avrupa devletleri olmuştur. Fransa himayeci gümrük politikaları oluşturarak yerli sanayii canlandırmaya çalışmıştır. Almanya ve Avusturya da aynı tutumu sergilemiş, Rusya ise ithalata ağır gümrük vergileri koymuştur (Age, s. 713). Alman iktisatçısı List, bebek sanayi tezi ile yeni gelişmekte olan sanayilerin korunması söz konusu olmadan ülkelerin zenginliğe ulaşamayacağını öne sürmüştür (Chang, 2011, s. 19). Bu düşünce, List'i yeni gelişen Alman sanayiinin ihtiyaçlarına uygun bir “koruma politikası” teorisini kurmasına sebep olmuştur (Kazgan, 1980, s. 200). List, serbest ticaretin İngiltere gibi gelişmiş ülkelerin yararına olacağını ancak, az gelişmiş ülkelerin yararına olmayacağını savunmaktadır (Chang, 2011, s. 20). İngiltere serbest ticareti gelişmemiş ülkelere önerse bile, kendisini büyüklüğe götüren yol bebek sanayi korumasından geçmektedir (Age, s. 21). VII. Henry tarafından başlatılan ve halefleri tarafından devam ettirilen, modern bebek sanayi korumasının on altıncı yüzyıldaki muadili²¹

²¹denk, eşit, değer

sayılabilecek strateji olmasaydı, İngiltere'nin sanayileşmedeki ilk başarısını yakalaması zordur (Age, s. 45).

1826, iktisadi alanda Tanzimat'ın başlangıç tarihi olarak alınırsa, 1870'lerin ortalarına rastlayan mali kriz, dönemin mantıki bitiş noktası olmaktadır. Dış borçlar ve daha genelde, Tanzimat hükümetlerinin mali politikalarının yol açtığı kriz, Osmanlı ekonomisinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bundan sonra, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte, Osmanlı ekonomisi kendi kendisini yönetme yetkisini önemli ölçüde kaybetmiş ve önemli bir kısmı, Avrupa maliyesinin ortak denetimine girmiştir (İnalcık ve Seyitdanlıoğlu, 2001, s. 713).

Tanzimat dönemi ekonomisi hakkındaki çalışmaların iktisadi doktrinler ya da çatışmalardan çok finansal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik çalışmalar olduğu görülmektedir. Çünkü temel amaç, devletin bütçelerindeki açığın kapatılmasıdır (Karakoyunlu, 2004, s. 11).

Tanzimat Dönemi padişahlarından Abdülaziz Han saltanat tahtına geçtiği zaman, devlet hazinesini on milyon lira kadar dış borç ve yine o kadar nakit kaimelerle borçlu bulmuştur. O zamana kadar memleketin servet ve gelir kaynakları henüz açılmamış ve bundan dolayı hazinenin gelirleri sonradan ulaştığı dereceye henüz ulaşamamış olduğundan az bir gayretle yapılacak mali ıslahat için gerekecek masrafları da karşılayacağı açıktır. Ahmet Midhat Efendi, bu durumun düzeltilmesinin üç şeye bağlı olduğunu belirtmektedir (Üss-i İnkılap 1, 2004, s.132).

Birincisi; memleketin servet kaynakları açılarak milletin servetinin arttırılması ve milli servetin çoğalması nispetinde hazine gelirlerinin de artacağı varsayımı, ikincisi; vergilerin tahsilindeki kötü hallere son vererek devletin iradını da doğrudan hazineye koyulacağı, üçüncüsü ise; masraflar yönünde müsriflik yoluna gitmeyerek her şeyi tasarrufla idare edileceği varsayımdır.

“Bir devletin ruhu mesabesinde medar-ı hayatı ancak o devletin maliyesidir.” sözleriyle mali ıslahata lüzum görülmüştür. Ancak “Bu devlet borç almadan yaşayamaz.” sözünün kural olarak kabul edilmesi, sonucu olumsuz etkilemiştir (Age, s.135).

Abdülaziz tahta çıktığı sırada (1861), Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ticaretin yanı sıra iç ticaret de yabancıların eline geçmişti. Devlet büyük çapta bir mali ve iktisadi buhran geçirmektedir (Karal, 1983, Cilt 7, s. 259). Ülke içinde çıkan iç karışıklıklardan dolayı Avrupa devletlerinin Islahat Fermanının uygulanması hususunda baskılarda bulunması ülkeyi mali buhrana sokmuştu. Maliye teşkilatının bozukluğu, mali siyasetin düzensizliği, dış ve iç borçların fazlalığı ve yeniden kağıt para çıkarma teşebbüsü bu buhranı büyüten sebeplerdendi (Age, s. 223). Sultan Abdülmecit'in başlattığı dış istikraz geleneğini Abdülaziz devam ettirmişti. İlk borçlanmaya teşebbüs edildiği sırada, büyük tereddüt hasıl olmuştu. Cevdet Paşa “*Bizim gibi mirasyedilere böyle bir para kapısı açılırsa önünü kim alacak? İleride halimiz neye varacak?*” diyerek endişesini yanındakilere belirtmiştir (Age, s. 237). Gerçek manada, mali ıslahatlar için ise, imparatorluğun servet kaynaklarının değerlendirilmesi, vergi sisteminin ve vergi usullerinin düzenlenmesi, bilgili ve namuslu memurların görevlendirilmesi ve tasarrufa gidilmesi gerekmektedir.

Tanzimat Dönemi Osmanlı ekonomisinin temel problemleri, toprak kaybı, toprak kayıplarıyla ortaya çıkan toprakların terk edilmesi, önceden hammadde ve mamul malların serbestçe dolaştığı ekonomik bölgelerin tahribi, zirai gelişmeler ve mekanik sanayi teknolojisi ile kalifiye eleman yetersizliği, paranın istikrarsız hali ve sermayenin sanayi, ticaret ve zirai faaliyetler için kullanılmamasıdır. Tanzimat döneminde yiyecek, içecek ve her türlü zaruri ihtiyaçların narha tâbi tutulması, iç ticarete yedi-vahit usulünün “tekel” kabul edilmiş olması, yolların yetersiz oluşu, kara ve deniz taşıt vasıtalarının azlığı, karada eşkıyalık, denizde korsanlık sebebiyle gidiş geliş emniyetinin ortadan kalkması, iç gümrüklerin kaldırılmaması ya da düzenlenememesi, iç ticaretin çökmesine; kapitülasyonların mevcudiyeti, yabancı devletlerle yapılan ticaret antlaşmaları sebebiyle Osmanlı pazarlarının yabancı malların istilasına uğraması, zaten yok denecek kadar az olan dış ticaretin yabancıların eline geçmesine sebep olmuştur (Karal, 1983, Cilt 6, s. 250-251). Fransa ve İngiltere'den başka devletler de Osmanlı Devleti'yle ticaret antlaşmaları imzalamaktadır. Çok sayıda Fransız, İngiliz, Leh, Felemenk, Ceneviz, Venedik tüccarı bu yıllarda Anadolu'yu gezmekte, mal getirip mal götürmektedir. Ancak, yapılan ticarete taraflar eşit ekonomik güce sahip olmadıklarından, ticaretin genişlediği oranda yerli üreticinin şikâyeti artmakta, yerli zanaatlar açıkça baltalanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin iç ticaretinde yerli malın bir eyaletten ötekine

geçmesi %12- %50 oranında resme tâbi iken, kapitülasyonlar uyarınca yabancılar Türkiye'ye soktukları mallara sadece %3 gümrük ödemektedirler (Cem, 1975, s. 230- 231).

Berkes (1975), kapitülasyonların, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın başına kadar Avrupa diplomasisinde çok konuşulan, bunların oluşturduğu siyasal boyunduruğa karşı savaşmada Türkleri çok uğraştıran bir politik veya diplomatik konu haline geldiğine değinmektedir (s. 81). Devletin, ticareti düşmüş olduğu bu durumdan çekip geliştirmesi, devrin ekonomi şartlarını kavrayan devlet büyüklerinin; bu şartlara uyan yeni bir ticaret politikası takip etmeleriyle mümkündür. Fakat ekonomiden anlayan ve ticaretin önemini idrak eden devlet büyüklerinin bulunmayışı işi zorlaştırıyordu (Karal, 1983, Cilt 6, s. 251). Bu yüzdendir ki Tanzimat, diğer alanlarda olduğu gibi iktisadi alanda da bir uyanış ve iktisadi tefekkür bakımından bir dönüm noktası sayılabilir (Fındıkoğlu, 1946, s. 17).

Tanzimat devrinde devleti yönetenler ticaret konusunda sağlam bir bilgiye sahip değillerdi. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşlarının, devletin, ticaret şartlarını düzeltmek ve bünyesini kuvvetlendirmek hususunda bir programları yoktu. Bu yüzdendir ki 1838'de İngiltere ile ve sonraki yıllarda diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret antlaşmalarının “esnafı ve tüccarları uşaklığa, kolculuğa düşüreceğini” görememişlerdi (Karal, 1983, Cilt 7, s. 259). Türk unsuru, ticaret ve sanayi ile uğraşmayıp hayatlarını ziraat, askerlik ve memurlukla kazandıklarından, İmparatorluğun iktisadiyatına yabancı uyruklu tüccarlarla reaya hâkim olmuştur. Hükümet tarafından Avrupa'ya eğitim almaya gönderilen kişiler bile iktisat ya da maliye gibi alanlarla ilgilenmeyip, gazeteci, yazar olma yolunu seçmişlerdir (Sayâr, 1978, s. 196). 1838 ticaret antlaşmasında²², Osmanlı devleti, bazı ticaret eşyası üzerinde mevcut yedivahit²³ usulünü kaldırmayı taahhüt ederek yabancılar için iç ve dış ticaret hususunda tam bir serbestlik tanımıştır. Bu durum ileri yıllarda imzalanan 1861 ticaret antlaşmasında daha tavizkâr boyutlara ulaştı ve %12 iskele ve gümrük resmi başlangıçta %8'e ve sekiz yıl sonunda da %1'e indirildi. Böylelikle, yabancı devletlere Osmanlı İmparatorluğunu sömürmek için kapitülasyonlara ek ticaret

²² 1838 Serbest Ticaret Antlaşması, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatını yasaklayabiliyordu. Savaş dönemlerinde, maliyeye ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarete olağanüstü vergiler uygulanabiliyordu. Balta Limanı Antlaşması ile dış ticaretteki bu tekeller düzeni kaldırmakta ve devlet olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmekteydi (Pamuk, 1994, s. 17) .

²³ tekel

imtiyazları verilmiş oldu (Karal, 1983, Cilt 7, s. 261). Zaten Osmanlı Devleti'nin dış ülkelerle münasebetleri arttıkça ticaret sözleşmeleri bir dereceye kadar kabul edilmiş ve Fatih Sultan Mehmet'in Venediklilere tanıdığı imtiyazdan başlayarak, yabancılarla yapılan ticaret antlaşmalarının akdi zamanla normal bir muamele haline gelmiştir (Eldem, 1970, s. 251). 1838 Balta Limanı Antlaşmasının sonucunda ortaya çıkan meselelerin halli için bazı değişiklikler yapılmasını temin etmek üzere Osmanlı Hükümetinin, gerek Londra'da, gerekse İstanbul'da birçok defalar müracaat ve temaslarda bulunmuştur (Kütükoğlu, 1976, s. 75). İmparatorluğun çeşitli yerlerindeki tüccar ve konsoloslar hemen hemen bir noktada birleşiyorlardı: Ödenmekte olan ihracat ve ithalat resimleri sözleşme ile tespit edilmiş oranların hayli üstünde olduğundan tarifenin yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç vardı. Diğer taraftan sözleşmenin uygulanmasıyla istihsalin daha fazla ucuzlaması, nakil imkânlarının artması, emtianın buharlı gemilerle taşınmasının da İngiltere'den ithal edilen mal fiyatlarındaki düşüş sebeplerinden olduğu iddia edilmekle beraber, ithal edilen İngiliz emtiasının kalitesinin iyi olmayışının da bunda büyük rolü bulunduğu âşikârdır (Age, s. 76). İngilizler, mal ihracını ve hammadde teminini güçleştiren engellerin ortadan kaldırılmasından sonra bile tam istedikleri gibi bir ortamın olduğundan emin değildiler. Ulaşım güçlüklerinin sonucu olarak ortaya çıkan yüksek taşıma maliyetleri, ithal mallarının memleketin iç bölgelerine girmesini zorlaştırmıştı (Kurmuş, 1982, s. 31). Osmanlı devlet büyüklerinin de İngilizlerin çıkarlarını destekleyici söylemlerde bulduklarına rastlanmaktadır:

“Tanzimat Dönemi hükümet adamları yabancı müttefiklerimiz içinde en önemlisinin İngiltere olduğunu vurgulamaktadırlar... Dış politikası ve dostluğu, siyasi kurumları o denli metindir... İngiltere'nin bize çok büyük hizmet ve yardımları dokunduğundan... En önde gelen ve en son vazgeçeceğimiz müttefiklerimiz olacaklardır... Bâb-ı Âli'yi, İngiltere'nin dostluğundan mahrum görmektense birkaç vilayetimizi elden çıkmış görmek daha iyidir” (Akarlı, 1978, s. 3).

Böylelikle Osmanlı toprakları İngiltere'nin açık pazarı haline gelmiş oldu. Geyikdağı, Avrupa Devletleri'nin Napolyon Savaşları'nın hemen ardından sanayileşmeyle ekonomik büyümeye büyük önem vermeye başladığını kaydetmektedir. Avrupa'nın önde gelen iktisatçıları ülkelerin zenginliğinin kıymetli

madenlerle ölçülemeyeceğini, zenginliğin ancak üretimle ve üretimin de ticaretle etkin bölüşümünün sağlanacağını yazıyorlardı. 19. yüzyılın ilk yarısında buhar gücünün uygulama alanının artmasıyla taşımacılık maliyetlerinde çok büyük düşüşler yaşanmış ve ticaret hızlanmıştı. Bunun sonucunda, Avrupalı üreticinin seri imalatı pazarlaması ve ihtiyacı olan hammaddeyi uzak yerlerden temin etmesi kolaylaşmıştı. 1840'larda telgrafın icadıyla haberleşme büyük bir ilerleme kaydetmiş, diplomatik ve ticari iletişim ve mübadele büyük bir hız kazanmıştı. 1820'lerde başladığı belirtilen ve bugün birinci küreselleşme olarak sözü edilen süreç ülkeleri etkisi altına almaktadır. Osmanlı Devleti de kendisini bütün bu gelişmelerin içinde bulmuş, önce dış ticaret, sonra borçlanmayla görülen sermaye hareketlerinden ve doğrudan yatırımlardan payını almıştır. 19. yüzyıl Avrupa liberalizmi Avrupa'dan önce Osmanlı İmparatorluğu'na gelmiş, serbest ticaret anlaşmalarıyla Avrupa'nın ucuz fabrika mamullerine kapılar sonuna kadar açılmış, yerli sanayi çökmüş, dışarıdan alınan borçlar ülke ekonomisini kalkındırmak üzere kullanılması gerekirken heba edilmiştir. Sonunda borcunu ödeyemeyen devlet iflas edince, yabancı alacaklılar, kurulan Düyunu Umumiye İdaresi'yle devlet maliyesini de ellerine geçirmişlerdir. Yabancı sermaye, sonunda, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya hammadde üreten ve Avrupa'nın mamullerine muhtaç geri kalmış bir pazar olarak kalmasına neden olmuştur. Avrupa için hammadde üreten, bunları taşıyan, iç ve dış ticaretini yürüten en büyük işletmeler de yabancıların kurdukları şirketlerdir. Yabancıların ticaretini kolaylaştırmak için demiryolları ve bankalar, yabancılara hammadde üretmek için çiftlikler ve maden ocakları yabancı sermaye ile kurulmakta ve yabancılar tarafından işletilmektedir. Sonunda, borçlanma veya doğrudan yatırım olarak ülkeye giren yabancı sermaye ülkenin hem üretimini, hem ticaretini, hem de maliyesini denetim altına almıştır (Geyikdağı, 2008, s. 13-14).

Quataert, Osmanlı'nın neden sanayileşemediğine dair iki yaklaşımda bulunmaktadır: Birincisi, hükümetin sanayiden daha çok ziraate önem vermesidir. İkincisi ise, yabancı devletlerin Osmanlı üzerindeki yoğun politikalarıdır (Quataert, 1994, s. 90-91). Güran (1998) da, bu görüşü desteklemektedir. Tanzimat döneminde ekonominin en geniş sektörü olan tarım kesiminde düzenlemeler yapılmıştır (s. 45). Ziraat üretimin teşviki amacıyla getirdiği ilk ve önemli bir değişme, ziraat ürün ticaretinin serbestleşmesidir (Age, s. 50). Tanzimat döneminde yalnız teşvik edici nitelikte tedbirler getirilmekle yetinilmemiş, müdahaleci nitelikte politika tedbirleri

de uygulanmıştır. Bu nitelikteki bir politikanın en belirgin şekilde uygulandığı alan ziraî kredi ilişkilerinin düzenlenmesi olmuştur. Bu alanda hem özel kredi piyasasını düzenleyici kurallar getirilmiş, hem de devlet tarafından çiftçiye kredi verilmiştir (Age, s. 53). Kazgan (1999), Osmanlı’da sanayileşmenin neden engellendiğine dair farklı bir yaklaşımda bulunmakta ve bürokrasi engelinin altını çizmektedir: “*Bir fabrika açmak için uzun bir formalite sürecinden geçmek, gereksiz ve gayrimeşru ödemeler yapmak gerekiyordu.*” (s. 22).

Osmanlı’da Tanzimat’a kadar, gerek yabancı ülkelerden, gerekse içerde, kara ya da deniz yoluyla bir yöreden diğer bir yöreye sevk edilen mallar, şer’i ve örfî hukuk ilkeleri gereğince vergilendirilirdi. Vergiler, iç ve dış ticaretin gelişmesinde engel oluştuyordu. Bir şehirden diğer şehre sevk edilen mallar için de iç gümrük alınırdı. Avrupa ülkelerinde ise, dış ticarete birçok kısıtlamalara gidilmekteydi. İngiltere, 1846’ya kadar ülkeye tahıl ithalini yasaklamış, Fransa, pamuk ipliği ve bez dokuma gibi maddelere uzun bir süre kapılarını kapamıştı (Toprak, 1995, s. 23). Almanya, Avusturya, Rusya da farklı şekillerde ithalat yasağı getirmişlerdi (Age, s. 27).

2.2. AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ OSMANLI EKONOMİSİ HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ

Ahmet Midhat, insanoğlunun insanlığına ve yaratılış özelliklerinden olan medeniyet haline en uygun olan hükümet biçimini dünya üzerinde, ilk defa olarak Osmanlıların kurduğunu belirtmektedir (Ahmet Midhat Efendi, Üss-i İnkılap 1, 2004, s. 29). Yazara göre, “Yüce Osmanlı Devleti”, ne İslam Devleti ne de Türk Devleti olarak kurulmuştur. Osmanlılığın kuruluş esasları bütün dünyayı bir siyasî kardeşlik altına almayı hedeflemektedir (Age, s. 30-31-33). *Üss-i İnkılap* isimli eserinde, sağlam temel üzerine kurulmuş olan Osmanlılığın o şanlı ilk zamanlarını izleyen orta zamanlarından itibaren, nasıl sarsılmaya başladığını anlatmaktadır. İç karışıklıklar ve ahlak bozukluğunun herkese yayılması, devlet ve millet için büyük sarsıntı sebeplerini hazırlamıştır. İş başına gelen kişilerin, devleti iyi yönetmekten

aciz kişiler olması da bu sebepleri tamamlamıştır. Bir zamanlar, devletin hakkıyla terbiyesinden aciz kaldığı bir haydudun, vezirlik makamına getirildiği görülmektedir (Age, s. 39). Devletin içinde bulunduğu iç karışıklıklar ve bu karışıkların getirdiği genel zafiyet dış düşmanları da harekete geçirmiştir. Devletin ümitsizlik içinde olduğu dönemde dış güçler gayrimüslim halka fesat tohumları ekmeye başlamışlardır. Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı Devleti'nin kuruluş temeli olan ve hangi ve mezhepten olursa olsun, hangi milliyet ve kavmiyete mensup bulunursa bulunsun, Osmanlı sancağına bağlı bütün sınıfları tek parça bir siyasî milliyete mensup ve adlî hukukuna vs. eşit olarak pay sahibi olmaktan ibaret bulunan eşitliğini ilan ettiğini ve bu düzenin devam etmesi için de bu dönemde de maddi ve manevi ıslahatlar yapıldığını belirtmiştir. Abdülmecid Han'ın yaptığı ıslahatlar da devletin yenilenme devrine dönmesi için yeterli olmamıştır (Age, s. 46). Ona göre, müslüman halk da, büyümeyi engelleyerek nice yakışsız harekette bulunmuş ve gayrimüslim olanlar da bu durumu fırsat bilerek millî ve siyasi birliği yıkmaya çalışmıştır (Age, s. 47-48). Osmanlı Devleti'nde görülen mülki ve askeri düzenlere, maddi, manevi ve medeni gelişmelere bakıp bu yeni devletin bu iki eski devletin yerini alacağını anlamakta gecikmeyen Avrupa, Osmanlı Devleti'nin Avrupa yönündeki ilerlemesini engellemek görevini üstlenmiştir (Age, s. 49).

Küçük Kaynarca Antlaşması ve Bükreş Barış Antlaşması'yla kaybedilen topraklar ve uğranan yenilgilere bağlı olarak bozulmuş olan iç düzenin yeni kanunlarla tekrar sağlanması için çareler aranmaktadır. Avrupa, bütün dünyanın Rusya'nın tahakkümü altına gireceğini düşünerek Osmanlı Devleti'ni ona kaptırmamak için iki çare olduğunu düşünmüş idi. Çarelerden birincisi, Osmanlı'nın bölüşülmesi, ikincisi ise, bu yönde ıslahat yapılması idi. Osmanlı Devleti'nin coğrafi konum itibarıyla bölüşülmesini imkânsız gördüklerinden, Osmanlı Devleti'ni yeni mülki ıslahatlara zorlamışlardır. Eğer, Osmanlı Devleti eski gücünü yapılacak ıslahatlarla geri kazanırsa, Rusya'ya meydan okuyabilirdi. Bu durum da Avrupa'nın yeni politikasını belirlemiş oldu. Bu arada Rusya'nın Slav milletlerini uyandırması, Slav kavminin kalabalık olması, Avrupa'nın geleceğini tehlikeye atmaya başlamıştı. Avrupa da, Slav milletleriyle Osmanlı'nın karşı karşıya gelmesi durumunda mücadele edebilmesi için devletin düzene sokulması gerektiğini savunuyordu. Ahmet Midhat'a göre, gerçek bu şekilde olmasa Avrupa'da Osmanlı'nın iyiliğini arzu eden bir dost ülke bulunmamaktaydı. Rumeli ahalisinin Slav ırkından olması sebebiyle

Rusya'nın bunları kendi milletine katacağı düşüncesiyle Avrupalı Devletler dengeyi Osmanlı'yı korumakta bulmuşlardır. Sultan Selim, Sultan Mahmud ve Abdülmecid'i yeni mülkî ve askerî düzenlemelere teşvik eden Avrupalılar sadece denge düşüncesiyle davranmışlardır (Age, s. 58-62). Eğer Osmanlı Devleti gerekli ıslahatı yapmazsa, Yunanistan'ı bağımsızlığına kavuşturmak için yaptıkları Navarin Savaşı gibi Hristiyanların yoğun olduğu bölgeler için savaşıacakları tehdidinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti, mülkî ıslahat ve askerî düzenleme yapmayı düşündüklerinden, Edirne Antlaşmasıyla harp sıkıntılarına son verilince, hemen düzenlemelere başlanmıştır (Age, s. 63).

Abdülmecid Han, yaptığı ıslahatlarla, Avrupa'nın hoşnutluğunu kazanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin ıslahat yaparak kuruluş başlarında olduğu gibi bütün bağlı sınıflarını birleştirip onların birleşik kuvvetleriyle gücünü yenilemesinden başlangıçta Avrupa'nın duyduğu korkuyu bu defa Rusya hissetmiş ve Osmanlı'yı bu yolda yaptığı yenilikleri engellemeyi esas politikasının gereği saymıştır. Bu politika gayrimüslim vatandaşlarla Müslümanlar arasında devamlı bir uyumsuzluk çıkarmak ve Hristiyanları yıllardır bağlı oldukları devletlerinden ayırmaktır. Ahmet Midhat, bu maksatla gayrimüslimlerin Osmanlı elinde zulüm gördüklerini iddia ederek azınlık tebaasını himaye etmeye çalıştığını düşünmektedir (Age, s. 63-64). Kırım savaşına gelinceye kadar Avrupa Devletlerinden her birinin doğu meselesindeki tutumu açık bir şekilde belli olmamıştı. Bu savaşta Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasını Rusya'nın himayeye kalkışması Rusya için adeta Osmanlı aleyhinde olan amacını ortaya koymak demektir. İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Rusya'ya karşı savaşmaları da şu düşünceleri ilan etmişti:

“Amaç, doğu Hristiyanlarının durumunu düzeltmek ise, Osmanlı'nın mülkî icraatı bu amacı gerçekleştirmekte ve on beş sene içinde görülen büyük icraat ilerisi için de tam bir ümit vermektedir. Yok, eğer amaç Osmanlı'yı yok etmek ise, biz ona razı olmayacağız. Senin yayılma eğilimlerine karşılık Osmanlı Devleti'ni yaşatacağız. Avrupa'nın şimdiki dengesi böyle korunacaktır.” (Age, s. 64).

Paris Antlaşması'nın yapılması ve onun ardından Abdülmecid Han'ın ıslahatları hızlandırması bundan sonra gidilecek yolu belirlemişti. Böylelikle devletin

itibarı geri gelecekti. Kırım Savaşı'na (1853-1876) kadar Osmanlı'nın bir kuruş borcu olmadığını ifade eden Ahmet Midhat Efendi, Sultan Mustafa zamanından itibaren, hatta daha öncesinden, malî sıkıntıların devleti ağır baskı altına aldığını belirtmektedir. O dönemlerde Avrupa ile yakın münasebetleri olmamasından ve yabancı ülkelerden borç alınmasının uygun görülmemesinden dolayı dışarıdan borç alınmamaktadır. Ancak Kırım Savaşı ile başlayan ilk dış borçlanma, her yıl ve yılda birkaç kez olmak suretiyle devam etmiştir. Borç bulma adeta bir başarı ve yetenek göstergesi sayılmıştır. Sadrazamların padişahlar önündeki başarıları nerdeyse borç bulmaları ile ölçülebilir olmuştur (Özdemir, 2010, s. 133).

İç borçlanma demek olan hisse senedi çıkarılması önemli malî işlemlerden sayılmamaktadır. Hazineyi rahatlatmak için bulunan çare, metelik denilen akçeyi bakır üzerine gümüş yaldız sürmek yoluyla, yani sikkeyi tağşiş etmek, karıştırmaktan ibaretti. Saltanatın başında Abdülmecid Han da bu yola başvurmuştu. Ancak Kırım Savaşı Osmanlı Devleti'nin son zamanlarda yaptığı büyük bir muharebe olduğu için, bir hayli kağıt para çıkarılmış ve dışarıdan da borç alınmıştı. Savaşın ortaya çıkardığı gereksinimler, borçlanmaları kaçınılmaz duruma getirmiştir. Para gereksinimi arttıkça, Avrupa'nın malî saygınlığından yararlanmak isteyen Türkiye, gereken parayı elde etmek için, daha tehlikeli, daha zararlı araçlara başvurmuş, gelirini kiraya vermiş ve bu yolla Galatalı Rum bankerlere hayli borçlanmış, öte yandan, madeni paraların, değişmez olması gereken ağırlığını azaltmış ve onları, düşük değerli madenlerle karıştırmıştı. Daha sonra da kaime çıkartma işine girişmişlerdir (Parvus, 1977, s. 29). Kaime çıkartılması halkın gözündeki ve ticaret yaşamında, devletin malî saygınlığının bitmesine (Age, s. 33), Osmanlı devlet maliyesini temelinden sarsan ve mali bunalımın uzamasına ve boyutlarının büyümesine yol açan görünürdeki neden olmuştur. Savaşlar artık Osmanlı devleti için bir kazanç kapısı değildir. Osmanlı Devleti için “mali mesele”, “askeri mesele” ile özdeşleşmişti (Cezar, 1986, s. 140). Bu savaşın masrafları on milyon lirayı geçmişti. Abdülaziz Han, hazineyi bu borçların faiz ve anaparalarını ödemek mecburiyeti altında buldu. Nakit kaimenin faizi olmadığı için hazineye pek ağırlığının olmadığını belirten Ahmet Midhat, o zamana kadar gelir artırıcı çalışmaların olmadığını belirtmiştir (Üss-i İnkılap 1, 2004, s. 73). Yazar, eğer gelir artırmak için gayret gösterilirse kısa zamanda borcun ödeneceğini ve gelirlerin ıslahat harcamalarına da yetecek dereceye varacağını belirtmektedir (Age, s. 74).

2.3. II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ'NDE UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI

Sultan II. Abdülhamit devri, Osmanlı İmparatorluğu'nun, yani Orta-doğu-Akdeniz İmparatorluklarının üçüncü ve sonuncusunun altı asır süren hayatının son otuz yılını kapsamaktadır (Ortaylı, 2000, s. 193). Abdülhamid Han, iktisadi alt yapının gelişmesiyle ülkenin üretim ve vergi potansiyelini artırmaya yönelik ve dış borçların belli bir program çerçevesinde bir an önce temizlenmesiyle devletin mâli itibarının iadesini amaçlayan bir politika izlemiştir (Ahmet Saib, 2006, s. 15). Bunun için de komşu devletlerle dostça ilişkileri ve tarafsızlığı esas alan bir dış politika ve bu unsurların gerçekleşebilmesi için lazım olan eğitimi sağlam temellere oturtma çabası ve kamusal hizmetlerde devletin denetiminin artırılması çabası gözlerden kaçmamıştır. Abdülhamit Han, Osmanlı Devleti'nin toparlanabilmesi için zamana ve barışa ihtiyacı olduğunu düşünmekte ve zaferle bitse de savaşların devlete büyük bir yük olduğuna inanmaktadır (Age, s. 16). Devlet yöneticilerine de bu mali düzenlemeler konusunda talimatlar verdiği görülmektedir. Sadrazam Kâmil Paşa'nın, devletin mâli durumu ve doğabilecek neticeler hakkında 24 Nisan 1299 (1883) tarihli bir yazısında şu düşüncelerine yer verilmiştir:

“ Devleti Aliye 40 milyon lira Düyunu Gayri muntazama altında bulunduğunu ve malî muvazenesinin senevî 5 milyon lira açığı olduğu halde nasıl yaşamakta ise bundan böyle dahi öylece yaşayıp yaşamayacağı meselesi hallolunduğu surette bütçe açığına karşılık icadî suhulet²⁴ kesp eder²⁵ (Bayur, 1954, s. 91).

Bir devlet ve milletin üssü'l ıslahatı, tasarruf fikrinden ibaret bulunduğunu savunan Ahmet Midhat Efendi, devletin ekonomisinin tasarruf ve idare ile düzeleceğini savunmaktadır. Bu önerme idare ve tasarruf kitaplarının başlıca bahsi olup, irade ve masraf arasındaki farktan husule gelmiş olan mali sıkıntıya Devlet-i Aliye bir kaç defa tasarruf yaparak çözmeye çalışılmışsa da israfın, kaynağı saray- 1

²⁴ kolaylık

²⁵ kazanmak

hümayun olduğundan sonuç elde edilememişti (Üss-i İnkılap 2, 2013, s. 287). “İdare-i mahsusa vapurlarının hâsılatıdır veya “emlak-i hümayundan falanca çiftliğin veya falanca madenin iradıdır” diye bilinen gelir kalemlerinden elde edilen gelirlerin üçte biri ya da yarısına yakın bir miktarı yalnız saray-ı hümayuna sarf edildiğini beyan etmektedir (Age, s. 288).

Ahmet Midhat, Üssü’l İnkılap’ta, söz konusu israfın tasarrufa dönüştürüldüğünü şu şekilde anlatmaktadır:

“Ezcümle, bir zamanlar saray-ı hümayunda en büyük memurdan en küçük memura varıncaya kadar bir suret-i müsrifanede mükemmel ve mükellef sofralar mürettep ve muayyen olup hâlbuki bunların yüzde sekseni ihtiyaçtan fazla olmasıyla...derece-i mükemmeliyat ü mükellefiyete tehye²⁶ hazırlamak edilip lüzum ve ihtiyacın haricinde olan eski israfın dahi külli tasarrufat husule getirilmiştir. (Age, s. 289).

Sarayda yapılan gereksiz harcamaların kısılması yönünde yapılan düzenlemelere, araba ve binek hayvanların lüzumundan fazlası kullanılmak üzere askeriye verilmesi yönünde yapılan çalışmalar da eklenmiştir. Ahmet Midhat, böylelikle tasarrufun en yüksek seviyesine varıldığını düşünmektedir. Sultan II. Abdülhamit’in tasarrufa riayetkâr olduğunu Esbak Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa Hatıratında şöyle aktarmaktadır:

“... her ay aldığı bu dokuz bin liradan külli para biriktirmiş olduğu bilâhare²⁷ kasanın tetkikinden anlaşılmıştı. Bütün idaresini bilen ve masrafını iradına uyduran adamlar gibi Sultan Hamit de borçtan korkardı...” (Tahsin Paşa, 1931, s. 139).

Ahmet Midhat Efendi, Vakıf gazetesinin 13 Mart tarihli ve 505 numaralı nüshasındaki fıkrada şöyle yazıldığını ifade etmektedir: “Sultan Abdülaziz Han ve Murad Han’ın düyunatı hesaplarının tettik ve rüyeti için Namık Paşa ile bazı vükela ve memur’inden teşekkül eden komisyon tetkikatını ikmal edip mazbatasını takdim etmiştir.” (Üss-i İnkılap 2, 2013, s. 290). Tasarruf edilmesini kolaylaştırmak ve

²⁶ hazırlamak

²⁷ sonradan

denetleyebilmek için Namık Paşa ve komisyonu saray-ı hümayunca “eşya-ı mezkûrenin temin-i muhafazası” için vazifelendirilmişti (Age, s. 292).

Abdülhamit döneminde tasarrufa ilişkin yukarıda özetlenmeye çalışılan önlemlerin yanı sıra ekonominin ziraat, sanayi, demiryolları, ticaret gibi farklı alanlarında da toparlayıcı müdahalelere rastlanmaktadır. Yapılan çalışmalar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

A)Ziraat

Abdülhamit Han, tarık-i ziraatın ülkeyi daha kestirme bir şekilde maksada ulaştıracağını düşünmektedir. Maslak çiftliğinde bir ziraat okulu açılmış, 400 nefer şakirdanın eğitimine yetecek bir okul inşa edilmiş ve gerekli kitaplar Türkçeye çevrilmiştir ve telifine de başlanılmıştır (Üss-i İnkılap 2, 2013, s. 293). Ancak, Abdülhamit devrinde, ziraatin ciddiye alınmamış olduğu devlet bütçesinde bu işe ayrılmış olan tutardan anlaşılmaktadır. Aşar vergisinden, 4 milyon gelir sağlanmasına rağmen, bütçedeki tutarı 41. 266 liradır (Kara1, Cilt 8, 1983, s. 449). Bu tutar söz konusu dönemde, bu alandaki birtakım parça ve geçici teşebbüsleri içermektedir (Age, s. 450).

B)Sanayi

Osmanlı memleketi bir hammadde memleketi olarak kalmakta devam etmiştir. Pamuk ve hububat ekenler, hayvan yetiştirenler, bir yıl meşakkatle çalıştıktan sonra elde ettikleri mahsulleri Avrupalılar’a düşük fiyatla satmakta ve kısa bir müddet sonra da bu sattıklarını işlenmiş madde olarak onlardan on misli fiyata satın almaktadır. Buna sebep olarak, II. Abdülhamit başta olmak üzere devlet büyükleri ve aydınlar tembelliğe dikkatleri çekmektedirler. Padişah, bütün felaketlerimizin sebebi olan tembelliğin, halkın bütün sınıflarında kökleşmiş olduğuna inanmıştır; o kadar inanmıştır ki, buna tedbir de düşünmüş, çalışkanlığın Allah’ın emri olduğuna dair Şeyhülislâma bir fetva yazdırıp okullarda, talebeye tekrar tekrar okutulmasını emretmiştir (Kara1, 1983, Cilt 8, s. 452). Kara1’a göre,

halk tembel değildi, devrinin şartlarına göre, gelişmiş bir endüstriye de şahit olmuştur. Zamanla değişmiş olan ve halkı tembelliğe sevk etmekte olan âmilleri²⁸ görmenin gerekli olduğuna inanmaktadır. Abdülhamit devrinden önce kurulan top fabrikası, tüfek fabrikası, marangoz fabrikası ve barut fabrikası işledikleri dallarda ordunun gereçlerini karşılayacak durumda olmadıkları, top, tüfek ve mermi ihtiyacını Avrupa'dan veya Amerika'dan yapılmakta olan satın almalarından anlaşılmaktadır. Askerlik gereçleri endüstrisi, savaş endüstrisi gibi, Abdülhamit'ten önce kurulmuş ve askerlerin giyimleri üzerine çalışmışlardır. Hereke fabrikası sarayların muhtaç olduğu döşemelik, perdelik ve saire gibi kumaş ihtiyaçlarını sağlamak üzere Abdülmecit Devrinde kurulmuş, Abdülhamit devrinde de çuha ve halı dokumak üzere genişletilmiştir. Çini ve cam fabrikaları ise Abdülhamit devrinde kurulmuştur (Age, s. 454).

C)Demiryolları

Abdülhamit devrine isim vermek gerekirse bu devir demiryolu inşa ettirip işletmek devridir²⁹. Demiryolları yabancılar tarafından yapılmıştır. Sultan Abdülhamit, demiryolu teşebbüsünün yabancıardan geldiğini şu suretle ifade etmektedir: *“Demiryolu inşaatı imtiyazı elde etmek için bana fasılasız tekliflerde bulunmaktadır. Paşalarım da bu tekliflerin kabulünü menfaatleri olduğu için hayretle tavsiye etmektedirler.”* Abdülhamit'e göre, demiryolları inşası stratejik ve askeri bakımdan gereklidir. Harpte veya isyan çıktığında kolay seferberlik imkânı doğurmaktadır (Age, s. 454). Ancak aynı kolaylığın yabancı devletlerin istilâsı bakımından mevcut olacağını düşünen Padişah, hudut bölgelerinde demiryolu yapılmamasını istemiştir. *“Şimendiferlerimizin inşasını bir dereceye kadar güvenle tevdi³⁰ edeceğimiz tek devlet Almanya'dır”* derken şu mucip sebebe dayanmıştır: *Almanya'nın Türkiye'deki menfaatleri mali ve iktisadidir”* (Age, s. 469).

Demiryollarının gelişimi ile birlikte ticaret yolları konusundaki beklentisini de şu şekilde ifade etmiştir:

²⁸ bir işi yapanlar

²⁹ Tanzimat döneminin önünü açtığı yeni fikirlerin etkisiyle siyasi yapı üzerinde yapılacak reformlar için tartışmalar başlamıştır. İlgili dönemde sunulan çözümler zihinsel bir dönüşümün ürünü değildir. Sadece göstermelik çalışmalar olarak kalmıştır. Bu akımların sonucunda ortaya çıkan modernleşmeyi Ahmet Midhat ve II. Abdülhamit ekonomik modernleşme olarak algılamışlardır. Halk da siyasal reformlardan ziyade yollara, demiryollarına ihtiyaçları olduklarını dile getirmişlerdir (İlgen, 2014, s.142).

³⁰ Vermek, bırakmak

“ ... Bu ticaretin birisi Odesa diğeri Varna’dan ibaret bütün turfanda ürünü bu yollardan Rusya içlerine, Bükreş’e, Peşte’ye, Viyana’ya kadar sevk olunabiliyormuş. Refet Bey Rumeli hatları Avrupa trenleriyle birleşecek olsa, bahsedilen ticaret sahasının daha ziyâde genişlik kazanacağında görüp o günün, o mesut günün bir an evvel gelmesini beklemektedirler” (Ahmet Midhat Efendi, *Müşâhedât*, 2013, s. 105-106).

D)Ticaret

Ticaretin durumu, sanayi ve ziraatin durumundan farksızdır. Padişahın konu hakkındaki şu sözlerine rastlamaktayız: “*Ticaretimiz inhitat³¹ halindedir. Hiç kimse ticareti ve endüstriyi kalkındırmayı düşünmüyor*” (Karal, 1983, cilt 8, s. 473). Abdülhamit devrinde, kalemi ile ortalığa ışık saçarak cehalet ile savaşmış olan Ahmet Midhat Efendi de ticaret ile ilgili olarak memleketin durumunu şöyle tasvir etmektedir:

“*Ticaretimiz hiç yoktur. Zira toprak mahsullerimizden yalnız çiftçi gibi faydalanıp tüccar gibi faydalanamıyoruz. Tüccar olarak faydalanan ecnebilendir. Ne kendi malımızı başka memleketlere satabiliyoruz ne de başka memleketlerden muhtaç olduğumuz mamulleri kendimiz getirebiliyoruz. İç ticaretimiz de dış ticaretimiz de yabancılar elindedir*” (Age, s. 474).

Ticaretin yetersiz olmasının sebeplerini şöyle sıralayabiliriz. Öncelikle halkın “Errızku Allallah” bir lokma bir hırka” mantığıyla hareket etmesi, Amerika’nın ve Avrupa devletlerinin yeni ticaret yollarını bulmuş olması, Avrupa’da sermaye terakümü şirket ve kumpanyaların kurulması, ticaret muhasebesi ve hukukunun şekillenmesi gibi gelişmelerdir. Osmanlı, o dönemde ticarete hız veren inkılapları takip edemediği için Batı’nın üstünlüğünü kabul ederek yabancılara kapitülâsyonlar, ticaret antlaşmalarıyla ticaret imtiyazları vermiştir. Bu suretle dış ticaretle birlikte iç ticareti de yabancılara bırakmışlardır (Age, s. 474).

Yabancılar, dillerine ve ticaret usullerine az çok vâkıf olan Hristiyan tebaası ile iş yapmışlardır. Müslüman halk da bundan dolayı ticaretten büsbütün uzaklaşmıştır (s. 474). Osmanlı’da Fransız, İngiliz, İtalyan ve diğer devletlerin ticaret odaları vardır. Memleketin ekonomi ve ticaret faaliyetlerini takip etmekte ve

³¹ çökme, gerileme

bu faaliyetlerini vatandaşlara dergiler yayımlamak suretiyle iletmektedirler. Yalnız Fransız ticaret odasının yayımladığı derginin, 145 faal ve 770 Adherent üyesi ve Türkiye'nin büyük şehirlerinde de 44 muhabiri vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, yabancıların Türklerle değil, birbirleriyle rekabet ettikleri bir pazar haline dönüştüğü şu cümlelerden anlaşılmaktadır: “ *İthal edilen kumaşın değeri 200.000 franktır. Bu kumaşlar Almanya ve Avustralya tarafından metresi 3 ilâ 7 frank üzerinden temin edilmektedir. Almanya ve Belçika'dan ithal edilen kumaşlar 4 ilâ 16 frank arasında satılmaktadır.*” (s. 475-476).

Bu durumları önlemek için, Abdülhamit Han, “*ülke aydınlarının ticarete heves etmelerini*” tavsiye etmektedir. Oysa, aydınlardan, Ahmet Midhat Efendi, serbest mübadeleye aleyhtar ve devlet himayeciliğine taraftardır. Ahmet Midhat, “*Büyük Petro ve halefleri bugüne kadar Rus milletine ekonomiyi kalem ile değil, kırbaç ile öğretmişlerdir. Düşünüyorum, düşünüyorum da bizim de böyle bir talime ihtiyacımızı görüyorum. Bizi sopa ile çiftçi, sanatkâr, tüccar etmelidir*” demektedir (Karal, 1983, Cilt 8, s. 476). Ahmet Midhat gibi düşünen Sadrazam Sait Paşa da, ülkeye yerleşmiş yabancılardan iç ticaret ve endüstri ile meşgul olanların hiçbir vergi vermediklerini bu suretle iç ticaretin bütün faydalarını meccanen³² sağlayıp yerli halka nazaran imtiyazlı duruma gelmiş olduklarını öne sürerek yabancılar için bir patent vergisi konulmasını lüzumlu görmektedir (Age, s. 476).

Abdülhamit'ten önceki dönemlerde, ticaret, sanayi ve tarımın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli düzenleme ve organizasyonları tek elden yapmak üzere zahire nezareti ilga olunarak müstakil ve Avrupa devletlerinde olduğu gibi daha büyük yetkilere sahip olunarak “ticaret nezareti” kuruldu. Padişah II. Abdülhamit ise, birbiriyle alakalı gördüğünden “Ticaret ve Ziraat Nezareti” kurmuştu (Akyıldız, 1993, s. 128). Devletin ticaret karşısındaki önlemleri halk üzerinde pek bir etkisi olmamıştır. “Bugün var yarın Allah Kerim” inancı hâkimdi. Memleketin aydın ve yarı aydınları da geçimlerini sağlamak için memurluk, askerlik, sarıklı, sarıksız hocalık veya hafiyelik mesleklerinden herhangi birini tercih ederek devlet kapısına dayanmışlardı. Böylece II. Abdülhamit devrinde, memurluk kadroları görülmemiş bir şekilde şişmiş ve azametli bir bürokrasi cihazı meydana gelmiştir. Bu

³² bedava

durumda yabancılar, kolaylıkla, eskiden zaten sahip oldukları dış ticarete ek olarak iç ticareti de ellerine geçirip servet ve refahlarını artırmışlardır (Kara, 1983, cilt 8, s. 477).

II. Abdülhamit devrinde, dış ticaret hacmi artmıştır. Bunun başlıca sebebi, Osmanlı endüstrisi ve ticareti silik kalmasına karşılık, Batı’da endüstrinin gelişmiş olmasıdır. Batı memleketleri bünyelerini endüstrileştirdikçe, kendi pazarlarını kısmen yabancı endüstri mamullerine, gümrük tarifeleriyle kapamaya başlamışlar ve fazla endüstri mamulleri için de pazar aramaya koyulmuşlardır (Age, s. 478). Sultan Abdülhamit’in iradesiyle yeni bir nizamname yayımlanır. Hükümetin izni olmaksızın yabancı şirketlerin Osmanlı ülkesinde şube ve acente açamayacağı, şirketlerin resmi muameleler için Osmanlı ülkesinde bir ikametgâh göstermesi gerektiği, aleyhindeki kesinleşmiş bir kararı uygulamaktan kaçınan şirketin kapatılacağı gibi maddeleri içeren bu nizamname de İstanbul’daki yabancı ülke sefirlerinin itirazıyla karşılaşır ve reddedilir.

Abdülhamit döneminin önemli icraatlarından biri de memurlarda yapılan düzenlemelerdir. Babıali’de Dahiliye Nezaret-i celilesinin idaresi altında bir intihab-ı memurin³³ komisyonu kuruldu, ehemmiyeti büyük olan mevkilerde bulunan ama o nispette ehemmiyet verilmeyen kişilerin seçilmesi ve tayini için tavsiyename hazırlanmıştır (Üssü’l İnkılap 2, 2013, s. 295). Bununla birlikte memurların performansları göz önünde bulundurularak, o zamana kadar hangi görevlerden geldikleri, nerelerde istihdam olundukları kişilerin kendilerinde bulundurdıkları evrak-ı musaddakalara³⁴ işlenmiştir (Age, s. 296).

Ahmet Midhat Efendi savaştan dolayı meydana gelen sıkıntılar ve diplomatik meseleler ortaya çıkmış olmasaydı, II. Abdülhamit döneminde daha fazla ıslahatlar³⁵ yapılabileceğini dile getirmektedir (Age, s. 297).

³³ Memurları seçme

³⁴ onaylanmış belgeler

³⁵ Ahmet Midhat, “büyük devir” olarak gördüğü Abdülhamit devrinin en büyük icraatının Kanun-i esasi olduğunu düşünmektedir (Üssü’l İnkılap 2, 2013, s. 297).

3. BÖLÜM

3.1. II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN SÖZCÜLÜĞÜNÜ YAPTIĞI EKONOMİDE KORUMACILIK FİKRİ

Durmak dinlenmek bilmeden çalışmış, memleketine, milletine faydalı birçok işler görmüş olan, bir ansiklopedinin görebileceği hizmeti tek başına yüklenmiş, çağdaşları tarafından “Kırk beygir kuvvetinde bir yazı makinesi” (Kudret, 1962, s.13) olarak anılan Ahmet Midhat Efendi, iktisat hakkında da Tercümân-ı Hakikat gazetesinde yazılar yazmıştır. Tanzimat’tan sonra siyasî ve iktisadî konjonktürde görülen hızlı değişimler, özellikle Kırım Harbi’nin oluşturduğu gerilimden ve harbin gündeme getirdiği “istikraz”³⁶ meselesinden dolayı basın hayatında iktisadi haberler yer almaya başladı. Özellikle, iktisadî fikirlerin yayılmasında gazeteler içerisinde “Tercüman-ı Hakikat”ın önemli ve müstesna bir yeri bulunmaktadır. Ahmet Midhat Efendi’nin bütün fenlere duyduğu alaka, iktisada da sıçrayınca, onun kitap haline gelen eserleri, önce bu gazete sütunlarında tefrika edilirdi. Nihayet bu gazete, *“Avrupa’da görülüp bizde dahi gösterilmek istenilen yeni fikirleri dağıtmak hususunda müstakil bir vasıta gibi durmaktadır”* (Sayar, 2013, s. 282).

Ahmet Midhat Efendi, hür teşebbüs ve yerli şirketleri savunmasıyla 1838-1839 reformlarının ekonomik ruhuna sahip bir fikir insanıdır. Hür teşebbüs ve ferdi girişimi ellerinde tutan kesime karşı, şuurlu bir ekonomi politikası güdülmesinden yanadır. Ona göre, hür teşebbüs, hem ferdî servetleri oluşturur, hem de ülke ekonomisinin çıkarlarını korur. “Asıl payidar olan servet” in kaynağında, ticarî ve sınaî faaliyetin olduğunu kabul eder. Say ve gayrete verdiği önemle, ekonomik hayata Türk unsurlarını çekmek ister. Onun millî ekonomi anlayışının temel dokusu da budur, bu konuda liberalizmi savunan Ohannes Paşa’dan ciddî farklar göstererek, ekonominin Türk kaptanlarının eline geçmesi için korumacılık politikasına yönelir

³⁶ borç

(Age, s. 388) Ohannes Paşa ise, *İlm-i Servet-i Milel* adlı eserinde serbest mübadeleyi savunmaktadır:

*“Serbesti amel ilm-i servetin kaide-i esasiyesi hükmündedir. Bu kaideden maksat herkesin hangi sanatı tercih ederse, onu işlemeye ve ihtiyar ettiği yolda çalışmaya, mamulat ve mahsulatına, kâr ve zararı kendisine aid olmak üzere, dilediği gibi tayin fiyat eylemeye ve bu mamulat ve mahsulatını dahil ve hariç memlekette menfaat mahsusasına en hayırlı ad ettiği surette mübadeleye salahiyeti³⁷ olmaktır. Serbesti-i amal sanaiyin ruhu mesabesindedir. Bilakis bunların menfaati, malların pahalılığı, muhteraat-ı³⁸ cedidenin ve sanayice terakkiyatın men’i cihetinde hasıl olur...Bu suretle terakkiyat-ı umumiye bir kaç kişinin menfaatine feda edilmiş olur... Serbest-i amalin netice-i tabiyesi rekabettir” (1297, *İlm-i Servet-i Milel*, s.39-42).*

19.yüzyıl yazınında liberalizm sürekli vurgulanmıştır (Toprak, 1995, s.27). Sakızlı Ohannes gibi serbest mübadeleyi savunanlar içinde, İttihatçıların Maliye Nazırı Cavid Bey gibi, “*biz bugün de yarın da bir ziraat memleketiyiz*” diyenler de olmuştur. Osmanlı Devleti sanayileşebilmek için sahip olunması gereken bilgi, beceri, sermayeye sahip değildi. Bu yüzden Osmanlı sanayileşmeye çalışırken gerek sermayeyi, gerekse teknolojiyi dışarıdan getirtmek zorunda kalacaktır. Gümrük duvarlarıyla korunacak yerli malların, Osmanlı için pek bir yarar sağlamayacağını ileri süren Cavid Bey korunacak yerli sanayiın, rekabetten yoksun oluşu nedeniyle, Avrupa’daki benzerlerinin düzeyine yükselemeyeceği görüşündedir. Yerli malı rekabet olmadığından pahalıya satılacaktır. Osmanlı Devleti’nin verimli toprakları kullanarak, zengin madenlerini işleterek ve demiryolları, limanlar, bayındır işleri iyileştirilerek dış pazarlara açılabileceğini savunmaktadır (Age, s. 32).

3.2. AHMET MİDHAT EFENDİ VE MİLLİ İKTİSAT

Kişi ekonomisinde, ne kadar zengin olursa ulus o kadar zengin olur (Saylavı, Tengirşenk, 1935, s. 12). Ahmet Midhat Efendi’nin ekonomik yapı ile ilgili ileri sürdüğü görüşlerin ve getirdiği önerilerin temelinde yerli sanâyinin himâyesi yer almaktadır (Karakoyunlu, 2004, s. 21). Ülke ekonomisinin gümrük duvarları ve

³⁷ yetki

³⁸ yeni icad edilmiş

koruma sistemleri ile korunması gerektiğine inanmaktadır. Ahmet Midhat’a göre ulusal sanâyi, “ithâl ikamesi”ne³⁹ yönelik yapıda kurulmalıdır (Age, s. 21).

Rodos sürgünü, Ahmet Midhat’ın kendini dinlemesi, ülkedeki yeni gelişmeleri ölçüp tartması ve çevresini yeni baştan değerlendirmesi için bir fırsat olacaktır. Sürgün sonu kaleme alınan *Menfâ*⁴⁰ bize yeni bir Ahmet Midhat takdim etmektedir. Dünyaya, ülkesine, devletine ve her şeyden evvel kendisine yeni bir nazarla bakmaktadır. Yazar, sözü geçen eserinde kendindeki değişimi şöyle anlatmıştır: “*Ben devletimi, milletimi velevki acizâne olsun, büsbütün bir başka nazarla görmeye başladım.*” Ve iki yıl sonra Üssü’l İnkılâp’ı kaleme alır. Milli gelişmenin tohumu olmak üzere, Bağdat’tayken eğitim yöntemini kolaylaştırmanın yollarını aramıştır (Müşâhedât, 1979, s. 6). Hatta kendi evinde çocukları için derslik açmıştır. (Ahmet Midhat Efendi, *Menfâ*, 2002, s. 160). Eserlerinde bireylerin ve toplumların ancak eğitimle, çalışmayla, gayretle medeni seviyeye ulaşacağını vurgulamıştır.

Ahmet Midhat’ın, *Sevda-yı Sa’y ve Amel* isimli kitabı adından da anlaşılacağı üzere çalışmanın sadece maddi değil, manevi bir doyuma ulaştıracağından bahseden bir eserdir. Vatan ve hürriyet sevgisi yaratılış itibarıyla insanlarda bulunmaktadır. Sevda-yı say ve amel bir milletin ve medeniyetin ilerlemesinde önemli rol oynamaktadır. Avrupa’da arzu edilen milli ve medeni ilerlemenin oluşumunu istekli çalışmaya bağlamaktadır (Ahmet Midhat Efendi, 1297, *Sevda-yı Sa’y ve Amel*, s. 7-8).

Eserlerinden Ahmet Midhat Efendi’nin gideceği yolu milli iktisat olarak belirlediğini düşünülebilir. “*Sevda-ı Say-ü Amel*”de Tanzimat’la değişen üretim ve mülkiyet ilişkilerinin Türk insanının ekonomik atılganlığını harekete geçirmediği, ortaya bürokrat bir taife çıkardığı ileri sürülmektedir. Ahmet Midhat ise, çalışmaya ve üretime dönük bir modeli bürokrasiye karşı işlemiştir (Sayar, 2013, s. 376). “Laissez- Faire” iktisadını, “şimdiki zamanın bahsi” olmamakla değerlendirdiğini belirten Ahmet Güner Sayar, Midhat’ın modelinin Klasik iktisattan da farklı

³⁹ Ülkeler arası gelişme farklılıklarının olması serbestlik ve koruma gibi kavramların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Manisalı, yeni gelişmekte ve sanayileşmekte olan ekonomiler için serbest dış ticaretin uygun olmadığı görüşündedir (Manisalı, 1980, s. 233, 235).

⁴⁰ *Menfâ*, Ahmet Midhat Efendi’nin bir tür otobiyografi, anı denilebilecek bir eserdir. *Menfâ*, Ahmet Midhat (1876-1877) tarihlerinde 128 sayfadan oluşan, ikişer grupluk 4 cüz halinde yayınlanmıştır (Aktaran Kut, 1988, s. 6).

olduğunu vurgulamaktadır. Klasik iktisatın normatif düşünce boyutu, ekonominin dışarıdan bir müdahale olmaksızın kendi haline bırakılması sonucu, görünmez bir elin yardımıyla, dengenin kurulacağını savunmaktadır. Oysa, piyasaya her hangi bir müdahale olmaması tekelleşmeye yol açar. Ahmet Midhat Efendi ise, tekelleşmeye karşıdır, yaygın ve geniş kapsamlı uygulama alanı bulmuş rekabete ise karşı değildir. Bu durumu şöyle açıklamaktadır:

“... İnhisar idaresi eğerçi hükümete beş-on para verecek ise de o verdiği beş-on paranın katını ahaliden... çıkaracaktır. Hem de öyle bir çıkaracaktır ki, hürriyet-i mübadele dahi bu yolda mahv olup gidecektir... Bir malı satan ne çok olursa aralarındaki rekâbet cihetiyle o mal hem o kadar temiz hem de o kadar ucuz olur... Şüphe yok ki, bu rekabet-i umumiye güzel bir şeydir” (Age, s. 383).

Düşüncesi ve yaşayışı ile II. Abdülhamit döneminin kapalı toplum ideolojisini benimseyen Ahmet Midhat Efendi, 1890’larda da, “laissez-faire”i eleştirir. Ahmet Midhat Efendi, üniversite kürsülerinden iktisadi liberalizmi savunanlara, Ohannes ve Portakal Mikael Efendilere şu sözlerle hücum etmektedir:

“... Baksanıza, mekâtib-i aliyeğimizde ikmal-i tedris eyleyen müntehiler⁴¹ hâlâ bizde serbestî-i mübadeleyi düstur-ül-amel yolunda olanca fedakârlığımızı mamulat-ı dâhiliyeye hasr eylemek hususundaki arzu ve hayalimizi de men’e kalkışarak ‘‘ Siz Ekonomi Politik bilmiyorsunuz ‘‘ diye bize de ders vermek istiyorlar: Fesühhanallah” (Age, s. 386-387).

Abdülhamit döneminin düşünce alanındaki en iyi temsilcisi olan Ahmet Midhat Efendi’nin (1844-1912) kariyeri ve yazıları bunu bize tanıttak bir göstergedir (Berkes, 2002, s. 370). Daha önce Yeni Osmanlılara katıldığı, bu yüzden sürüldüğü halde Ahmet Midhat, Abdülhamit’in tahta gelişinden sonra onların aleyhine dönerek zamanla Abdülhamit döneminin savunucusu ve sözcüsü durumuna gelmiştir. Fakat dönemin bu resmî sözcüsü, yalnız etkili bir gazeteci olmakla kalmamış, düşünce alanında önemli gelişmelere ve yeniliklere de öncülük etmiştir. Berkes (2002), Ahmet Midhat’ın, anayasa tartışmalarının ve alınan sonucun

⁴¹ Bir şeyi tamamlayan

anlamalarını Namık Kemal'den daha iyi kavrayan bir gerçekçi olduğu kanısındadır (s. 370).

Ahmet Midhat'ı Namık Kemal ile karşılaştırdığımızda farklılıkların kariyer noktasında belirleyici olduğu görülür. Namık Kemal, halk için hayatını harcadığı halde halka bir şey anlatamamıştır. Davasının ne olduğunu aydınlar bile kavrayamadığı için bu aydınların çoğu Abdülhamit rejimiyle kendilerini rahatlıkla uzlaştırmışlardır. Özgürlük ve ilerilik savaşında devrimciliğin anlamsızlığını en iyi simgeleyen Ahmet Midhat Efendi, onların gerçek simgesi olmuştur. Demek ki, vaktiyle Şinasi'nin vardığı sonuç doğrudur: Siyasal bir devrim, ister II. Mahmut gibi bir padişah, ister Reşit Paşa gibi bir devlet büyüğü önderliği altında olsun, tepeden gelemez; halktan gelmelidir. Bunun için devrim projeleri kurmaktansa halkı eğitmek, aydınlatmak gerekir. Ahmet Midhat'ın başarılarını, böyle bir görüşün altında nesnel olarak değerlendiren Niyazi Berkes, yazarın yazdıklarını daha geniş bir okuyucu yığınının ulaştırabilmenin sırrının halktan gelmek olduğunu belirtmektedir. Ahmet Midhat Efendi, siyasal devrim sorunlarını bir yana bırakarak, padişahın çobanlığı altında kuzu gibi yaşamaktan hoşlanacak halka, toplumsal ve kültürel alanlarda yeni ölçü ve değerler aşılayacak farklı bir yol tutmuştur. Bir yandan yeni yetişmekte olan genç yazarları korurken, kendisi de yazarlık tarihinde yeni çıgırlar açmıştır. Niyazi Berkes bu çıgırlarda Ahmet Midhat'ın sadece bir öğretici değil, aynı zamanda düşündürücü bir rol oynadığını belirtmektedir (Age, s. 372).

3.3. AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ ÜZERİNDE FRANSIZ ETKİSİ

Kendi -öz tarihi boyunca sürekli iç -âlem medeniyetinin peşinde olan, kapalı-mistik bir toplum anlayışının dışına taşamayan Osmanlı aydını için, yavaş yavaş da olsa, farklı bir atıf çizgisinde insan-insan ve insan-madde ilişkilerini yeniden kurmaya başlarken, Fransız kültürü ve aydını kendisine nispeten rahat ve uygun gelmiştir. Gerek Yeni Osmanlıların ve gerekse Ahmed Midhat Efendi'nin iktisat düşüncelerinde pozitif iktisat boyutunu atlayarak, sadece iktisat politikalarına yönelmesinde, bir dizi kurumsal faktörün etkisi olduğunu belirten Ahmet Güner Sayar bunların en başında da Fransız tesiri olduğunu belirtmektedir. Anglo-Sakson

tesiri Fransız etkisinin gölgesinde kalmıştır (Sayar, 2013, s. 297). Osmanlı'da batı etkisi, Fransa'dan gelmektedir. Fransızca, Osmanlı entelektüelinin yabancı dilidir. Nitekim ilk iktisat kitapları da bu zevat tarafından Fransızca'dan tercüme edilmiştir (Age, s. 294).

Tanzimat Dönemi'nde eğitim ve kıyafet alanında da Fransız etkisi görülmüştür. Taburların kıyafetlerinin değiştirilmesi ilk başlatılan uygulamalardandır. Ahmet Midhat Efendi, bir kişinin elbisesini değiştirmenin o kişinin düşüncesinin değişmesine de etkisi olduğunu düşünmektedir. Nizamiye askerlerinin kuruluş aşamasında bu askerler takımının nizamiye askeri olduğu fikrini aşlamak ve askerî davranışları da ona göre şekillendirmek için pantolon, gömlek ve festen oluşan bir nizamiye kıyafeti düzenlenmişti. Böylelikle asker hem nizama sokulmuş hem de daha çevik ve atak hareket etmesi sağlanmış olunmakta idi. Midhat, Abdülaziz Han'ın en fazla önemi askerin görünüşüne verdiğini ileri sürmekte ve ordunun tamamının Fransız kıyafetine bürünmesinin zorlukları da olduğunu ifade etmektedir. Mekteb-i Sultanî'nin⁴² kurulmasını, dalkavukla kendini beğendirmeye çalışan kalem erbabının Abdülaziz Han devrinin alkışlamak için tek sermayesi olduğunu fakat bu mektebin, Fransız elçiliğinin gayretleriyle ilimleri, fenleri Fransızca okulu olmaya yakın bulunduğunu beyan etmiştir (Üss-i İnkılap 1, 2004, s. 113).

Ahmet Midhat Efendi mektuplardan oluşan *Hallü'l Ukad* (Düğümlerin Çözümü) adlı kitabında üç Fransız iktisatçının biyografisini özetlemekte ve Fransa'nın ekonomisinin kalkınması için yaptıkları çalışmalardan övgüyle bahsetmektedir. Bunlar Sully, Colbert ve Quesnay'dır. İsmi açıkladığımız üç zat, servet ilminin önemli isimlerindendir. Adam Smith, Say, Brosker gibi iktisat hocaları dahi onlardan istifade ettikleri örnekler üzerine ilimlerini kurarlar. Bu üç iktisatçı, iktisadî hem ortaya koyup hem de uygulayarak, gerekli gördükleri yasa ve ilkelerin, içinde bulundukları zaman ve mekâna tam uygunlukları da, birer millet ve devleti ekonomik açıdan çöküşten kurtarmış olmalarıyla çıkarsanır ve ispatlanır. Bunlardan Maximillien de Sully, Fransa'da asilzâde bir aileye mensup olan, henüz on altı yaşındayken Navar Kralı Henri'nin askeri hizmetine girmiştir ki, o zaman Henri de henüz yirmi üç yaşındadır, daha sonra Fransa'ya kral olduğunda Sully, tüm

⁴² Galatasaray Lisesi

Fransa'nın idare ipini eline almıştır. Sully aslında ekonomist değil, mühendistir. Sully, öncelikle genel servetin nelerden ibaret olduğunu ve alınan vergilerin halkın gücüne uygun olup olmadığını görmek için, Fransa'yı vilayet vilâyet dolaştı. Tahsil usulü uygulamalarındaki aksaklıkları, genelge olarak her vilayete bildirdi. Bu araştırmaların sonucunda ahaliden alınan vergiler hazineye girmemişti. Sully, Fransa ahalisinin ziraatı, çobanlığı, sanayii, ticareti ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar olduğunu tespit etmiştir. Buna çare olarak, askerin sayıca fazla olanını dağıtarak, Fransa halkına, devletin sulh politikası izleyeceğini ilan ederek, ahalinin ziraat işlerini, çobanlığı, sanayii ileri götürmesine hiçbir engel kalmadığının güvencesi verilmesini istemiştir. O zamanlar Fransa'nın en büyük düşmanı olan İngiltere ile dostluk ve ticaret anlaşması yapılmıştır. Bu sulh müddetince Fransa arazi ve sanayi ürünleri o kadar çoğalmıştır ki, fazlası komşu ülkelere ihraç edilmiştir. Engelleyici vergileri daima indirerek, tüccarı özel şekilde teşviklerle ticaret dairesini genişletildi. Ziraat ve sanayii beslemenin yolunun himaye ve teşvik eylemekten geçtiğini savundu. Sully kral malikânelerini ziraatı teşvik için kullanarak, çiftlik haline getirip, ortaya çıkan ham eşyayı da sanayin bir parçası olarak kullandı. Fazla kalan paralar da Bastil hisarında korunmaya başlandı. Nakledilen ve korunan paraların miktarı o dereceye vardı ki, Kral Henri bile Sully'ye “Akçe toplamak da her zaman mutluluk sağlayabilecek ekonomilerden değildir” demiştir. Sully “Ekonomi Royal” yani “Krallık Ekonomisi” adıyla bütün fikirlerini, hatıralarını kaleme almıştır. Sully'i başarıya ulaştıran ilke himaye usulüdür. Fransa'da her ne üretilirse, yabancılardan ithal edilmemeliydi. Bu şekildeki ithalatı engellemek için ağır gümrük vergisi uygulanmaktaydı. Askeri daireleri ve saireyi Fransız ürünleriyle idare ederdi. Sully'nin Fransız ürünlerine bu kadar yönelmesi, Adam Smith için de inceleme nedeni olmuştur (Ahmet Midhat Efendi, Hallü'l Ukad, 2005, s. 323- 332).

Ahmet Midhat Efendi de Osmanlı için en sağlam ve yararlı iktisadi öğretinin Sully'nin öğretisi olduğunu düşünmektedir. Ahmet Midhat Efendi'ye göre, Fransa'nın anlatılan dönemdeki ekonomik durumu, Midhat'ın yaşadığı dönemdeki durumunun aynısıdır. Sully'nin türlü zahmetlerle canlandığı Fransız genel milli servetiyle krallık maliyesi Sully'den sonra birtakım ehli olmayan, çıkarıcı kimselerin elinde kaldığından acınacak durumuna düşmüştür ki, eğer Colbert idare ipini ele almasaydı ne On Dördüncü Louis için “Büyük Louis” ve ne de hükümeti için “Büyük Asır” denilirdi (Age, s. 333). Colbert'in gerçek adı Jean Baptiste'tir.

Ailesinin İskoçya Krallık hanedanına mensubiyetinden dolayı bazı soybilimciler tarafından “Colbert” adıyla anılmaktadır. Amcasıyla birlikte yaptığı zahire, şarap, yük, ipek ve pamuk mensucatu mübadelesini ticaretinde en yüksek dereceye varmışlardır. Daha sonra ticaret işine bankacılık ve sarraflılığı da eklediğinden ekonomi ilmini ayrıntılarıyla öğrenmiştir. Colbert, millet ve devlet serveti açısından yeterli vukuf ve bilgisiyle milletini ve devletini kurtarmış bir kişidir. Colbert, idarenin başına geçtiği zaman Fransa hazinesi bomboş, halk ağır vergiler altında eziliyordu ve Sully’nin kuvvetlendirdiği sanayii ve ziraat yok olmuştu. İlk önce, vergi dağılımında adaletli olunması için çareler bulmuştur. Colbert devletin malî kudretinin milletin malî kudretiyle denk olacağı ilkesini benimsemiştir. O dönemde Fransa’da yabancı ürünlere rağbet çok fazlaydı. Askerlik ve denizcilik hizmetlerinde bulunanların giyindikleri elbiseler, kullandıkları silahlar, bindikleri atlar İtalya, Almanya, İngiltere veya İspanya’dan getirilmiştir. Hatta birtakım Fransız sanatkârları, kendi hemşehrileri nezdinde rağbet görebilmek için isimlerini İtalyan, İspanyol, Alman ve İngiliz telaffuzu tarzında söylüyorlardı. Fransız olanların, Fransa ile yetinmelerinin ekonomi açısından mükemmel olacağını düşünerek çalışmalarını bu doğrultuda yapmıştır. Örneğin Fransız zabitanın, önceleri İtalyan kumaşlarıyla giyinip süslenmesi için, o zamanlar iki yüz Frank ödeme yapılırdı. Colbert’in ortaya koyduğu idare usulü gereğince, yerli ürünlerden giyinmeye başlanmış, kaynaklar da Fransız sanatkârlarına yönelmiş oldu. Colbert, yabancı devletlerle olan ticari ilişkilerde gerekli olmayan ve içinde üretilen mamuller ve mahsullere karşı gayet ağır gümrük vergileri koymuş ve Fransa sanayii için gerekli olan eşyalardan gümrük vergilerini ya azaltmış ya da tamamen kaldırmıştır. Fransa için genel sigorta ve ticaret odası olmak üzere iki ticaret odası kurduştur. Ticaret odasının üyeleri, her memleketin en ünlü tüccarlarından oluşmaktadır, Onlar tarafından verilen yasa tasarıları üzerine dış memleketlerde Fransa’nın ne kadar elçileri, konsolosları ve tüccarları varsa, bulundukları yerlerde ne gibi mal üretildiğine ve ne gibi şeylere ihtiyaç duyulduğuna dair sürekli Fransa’ya bilgiler vermek ve oralara gidecek Fransız ticaret erbabının işlerini kolaylaştırmak ile görevlendirilmişlerdir. Bu dönemde Fransa’nın kuzey ve doğu ticaret yolları açılmıştır. Colbert’in ilk önce kurduğu fabrika ayna ve billur fabrikası olmuştur. Çünkü Fransa’nın muhtaç olduğu bu tür mallar oldukça yüksek fiyatlar ile Venedik’ten getirtilirdi (Hallü’l Ukad, 2005, s. 333- 343).

Ahmet Midhat Efendi, Fransa'nın Colbert zamanındaki ekonomik durumunun, Fransa için geçmiş olduğunu ancak Osmanlı için henüz gelmemiş olduğunu altını çizmektedir. Ayrıca Colbert yasalarda iyileştirme de yapmıştır. Fransa sömürgelerinde istihdam olunan siyah esirlere yönelik insanlık onuruna uygun şekilde davranılması hakkında ünlü yasayı koymuştur (Age, s. 344).

Fransa'nın maliye açısından çöküşünün, diğer her açıdan da çöküşüne sebep olacağını düşünen Colbert, gerçekten ihtiyaç ve zorunluluk olmadan yabancılardan bir çöp dahi almamayı ilke olarak benimsediği halde, yabancılar içinde gerçek anlamda ilmî ve sanayide yenilik sahibi olan kişileri tam bir minnetle ülkesine davet etmiştir. Colbert, mübadele serbestliğini Fransa'nın içine mahsus kılmıştır. Vilayetler arasındaki tüm vergileri kaldırıp, hatta Okyanus ile Akdeniz arasında gemi işletmek derecesinde haberleşme yolları çoğaltıp sağlamak için vergi almamıştır. Dışarıya ihraç olunacak maldan vergi almak şöyle dursun, teşvik ödülleri vermiştir (Age, s. 345).

Ahmet Midhat'ın üçüncü olarak bahsetmek istediği iktisatçı François Quesnay'dir. Asıl mesleği doktorluktur. Quesnay, Sully ve Colbert gibi devlet idaresinde bulunarak, mülk ve milleti ayağa kaldırma derecesinde çalışmalarda bulunmamışsa da, Fransa Kralı On Beşinci Louis'in doktoru olduğu dönemlerde, ülkesinin ziraat ve sanayi devlet ve millet servetinin gelişip artmasına dair yerinde nasihatlerde bulunmuştur. Hatta Kral kendisine, “penseur” yani düşünür unvanını vermiştir. Milletin en mukaddeslerinin ziraat ve sanayi ile uğraşanlar olduğunu daha küçük yaşlarda düşünen Quesnay, yüksek mevkilere ulaştığı zaman olanca kuvvetiyle bu mesai erbabının ziraat ve sanayi durumlarını yeniden incelemek ve araştırmak için vilayetleri dolaşmıştır. “Fizyokrazi” kitabını bu kapsamlı incelemeler üzerine yazmıştır. Altın ve gümüş denilen madenlerin ve bunlardan yapılan sikkelerin “servet” denilen şeyi oluşturmadığı gerçeğini, Adam Smith'ten önce Quesnay ispatlamıştır. Değer ve servet denilen şeyin, ancak “mahsul” denilen şeyler üzerinde şekilleneceğini savunmuştur (Hallü'1 Ukad, 2005, s. 349- 352).

Ahmet Midhat'a göre parayı Quesnay'dan daha mükemmel tanımlayan olmamıştır. Para için mübadele vasıtası ve alışveriş bedeli olmaktan çok çeşitli

değerler karşılığında rehin ve servet miktarını belirlemek için rakam ve servetin mukayesesi için bir ölçüttür hükmünü vermiştir. Ahmet Midhat, bahsettiği üç büyük iktisatçının düşünceleri hayata geçirildiğinde Osmanlı'nın kurtuluşa ereceğini düşünmektedir (Age, s.352).

İngiltere özellikle sanatkâr ve tüccar memleketi olduğundan, Smith sanayi ve ticaretle ilgili çalışmalar yapmıştır. Emeği sanayinin özelliklerinden saymıştır. Akçeyi, Quesnay gibi değerlendirmiştir. Tüketicinin ihtiyacı, sanayii mamullerinin faydasına göre en ucuz tedarikini gerektirip fabrikaların rekabeti de bu maksadı ortaya çıkaracağı için, mübadeleler tümüyle engellerden uzak kalarak mutlak hürriyet dairesi içinde dolaşmalılardır. Adam Smith'e göre iç ve dış bütün gümrükler devletler tarafından kaldırılmalı ve devletlerarası ticaret anlaşmaları olmamalı, kim daha çok üretirse, o zengin olmalıdır. Ahmet Midhat Efendi, Adam Smith gibi düşünebilmek için İngiltere'de bulunmak gerektiğini düşünmektedir. Çünkü o dönemde bu ülkede, evlerden çok fabrikalar vardır. İngiliz ticaret gemileri bütün dünyanın ticaret gemilerinin toplamına denktir. Fabrikalarında kullanacağı ham eşyayı dışarıdan getirecek ve üreteceği mamulleri dışarıya satacaktır. Dolayısıyla, Midhat'a göre Adam Smith'in ekonomi hakkındaki fikirleri, İngiltere için geçerli olmalıdır. Aslında Adam Smith, mutlak mübadele hürriyetini savunsa da, birçok yönlerden himaye usulünü de gerekli görmektedir. Meselâ, şeker fabrikacılarına yardımcı olmak için dışarıdan İngiltere'ye giren şekerlerden nispeten ağırca gümrük vergisi alındığı halde, İngiltere'den dışarıya çıkarılan şekerleri üreten fabrikacılara teşvik ödülü verilirdi (Age, s. 355).

Ahmet Midhat Efendi'ye göre, Adam Smith'in iktisat öğretisi fennî bir fikir veya ilke adı altında okutulmalı, uygulanması gereken bir yasa şeklinde sunulmamalıdır. Osmanlı'da sanayin ve ticaretin olmaması, ziraatte olmasa yoksulluğun daha da artacak olması, hatta savaşta kullanılan kurşunların bile dışarıdan satın alındığı gerçeği Midhat'a göre mübadele serbestliğinden bahsetmenin mümkün olmadığını kanıtlamaktadır. Nitelik, Ahmet Midhat, mübadele serbestliğini savunan eğitilmiş kişilere de sitem etmekte, iç mamuller hususunda gayretli olunması gerektiği öğüdünü vermektedir (Age, s. 359).

3.4. AHMET MİDHAT EFENDİ'DE İKTİSADİ İNSAN FİKRİ

Tanzimat'ın ilk yıllarında bürokrasinin alt ve orta kadrolarını oluşturacak vasıflı insan gücü bulunamıyordu. 1856'da Islahat Fermanı'nın ilan edilmesiyle azınlıkların memur olmaları sağlanmış, zamanla yeni açılan okullarda teknik, hukuk ve iktisat bilgileriyle yetiştirilmiş memurlar işe alınmıştır (Geyikdağı, 2008, s. 34). Ancak o dönemde bakkallık, aktarlık, kundura tamirciliği, manavlık, terzilik gibi işlerin yanında finans işlerinden sayılan bankacılık, ithalatçılık, bankerlik işleri de azınlıkların elinde idi. Bu yüzdendir ki Türkler de devlet memurluğunu ekmek kapısı olarak görmüşlerdir (Kazgan, 1999, s. 205). Ahmet Midhat, memurların belirli kriterleri sağlayanlar kişilerden seçilmeyip, üst düzey devlet memurlarının istihdam ettiği memurlardan oluştuğunu anlatmaktadır. Bu memurların belediye işlerine, tahsilat işlerine ve bir dereceye kadar hukuki meselelere bile karıştığını anlatmaktadır. Bunların çoğunun maaşı yoktu, hizmet ve bu gibi isimler adı altında havadan geçinirlerdi (Üssü'l İnkılap 1, 2004, s. 92). Ahmet Midhat Efendi'nin, memur olmaları için ailelerin de çocuklarını yönlendirdiğine dair anlatımlarına rastlmaktayız. *“Refet'in babası kendisini mülkiye memurluğuna sevk etmek arzusundaymiş. Bu arzu ile oğlunu Mekteb-i Rüştîye verdikten başka; birisi Arapça, Farsça ve diğeri Fransızca öğretmek için evinde iki de öğretmen bulunduruyormuş...”* (Ahmet Midhat Efendi, Müşâhedât, 2013, s.118). Ahmet Midhat'e göre, devlet memurluğunu kâr ve kazanç işi değildir, bir şereften ibarettir. Hükümette bulunanların hepsi arazi sahibi, ticaret erbabıdır. Herkes hanesinin idaresini ziraati, ticareti yüzünden temin eylemiştir. Kişiler memurluk ve askerlikle şereflenirler ancak, geçimlerini ziraat ve ticaretle sağlarlardı (Age, s. 190). Memurluktan elde edilen kazançla servet biriktirmenin mümkün olmadığını, ancak ticaretle yani hür teşebbüsle ilgilenecek iyi miktarda kazanç elde edilebilirdi. *“.... Ayşe Hanım ve validesi geçinebilmek için kemal-i sa' y ve gayretle el emeği ipek işleyerek geçimlerini temin etmişler vemahsul-i sa'y-i destini iyi bir kârla satmışlardır”* (Ahmet Midhat Efendi, Letaif-i Rivayat, 2001, s. 748).

Ahmet Midhat Efendi, kişilerin hükümetin herhangi bir dairesinde çalışmak suretiyle topluma faydalı hizmetlerde bulunabileceklerini vurgulamaktadır. Zaten Midhat, devlet memurluğunda başarılı olanların sadece “sevda-yı say ve amel” ile o

noktalara varmış oldukları, tembellerin ise insanları kandırarak ya da kötü işler yaparak bir yerlere geldiklerini düşünmektedir (Sevda-yı Sa'y ve Amel, s. 58). Ahmet Midhat Efendi, kendisinin memurluk olmaksızın amacı şu sözlerinden anlayabiliriz: “..... Zira gerek ağabeyim, gerek ben kesemizi doldurmak için memuriyette gezer takımdan değildik; hizmet için gezerdik. Zaten böyle olmayanları Midhat Paşa hazretleri maiyetlerine kabul eder mi?” (Ahmet Midhat Efendi, Menfâ Sürgün Hatıraları, 2002, s. 148).

Ahmet Midhat Efendi, sefahati döneminde Rum ve Ermenilerden ticaret hakkında çok şey öğrenmiş ve gerçek servetin bu yoldan kazanılacağını anlatmıştır. Çünkü, ticaret kanalıyla faydalı tesadüflerin insanı zenginleştireceğini düşünmektedir. Yazara göre, dinine ve devletine hakkıyla hizmet edecek olan memuriyet yolunu seçmelidir (Age, s.120). Klasik Osmanlı zihniyetine göre de, insan alıcı olmaktan önce verici olmalıdır. Osmanlı insan tipinin bencil olmamasında Ahi zihniyetinin olması rol oynamıştır (Tabakoğlu, 1994, s. 192).

Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı'yı maddi ve manevi yönden ileri seviyeye çıkaracak insan modelinin, çalışkan, tasarrufa riayetkâr, kurallara boyun eğen, disipline olmuş, hesabını bilen, kanaatkâr, ekonomik insan modeli olduğunu savunmaktadır (Sayar, 2013, s. 374).

Yazar, eserlerindeki kahramanları olmasını istediği insan modelinde anlatmış ve savunduğu iktisadi düşüncesini yansıtan mesleklerde çalıştırmıştır. Romanlarındaki kişileri Tanzimat'la değişen alafranga tipler arasından seçmemiş, dikkatini halka çevirmiştir (Age, s. 375). Tanzimat'tan sonra başlayan aşırı batılılaşma sonucunda ortaya çıkan lüks tüketim ve Batılılaşma adı altında modernleşmenin getirdiği Alafranga yaşamı eleştirmiştir. Ahmet Midhat, “Alafranga, yani rahat yaşamak”ı, fazla tüketimi ahlâk dışı saymaktadır (Mardin, 2013, s. 46). Ahmet Midhat'a göre, Batılılaşma adı altında modernleşme doğru okunarak Avrupa'nın manevi anlamda değil, maddi anlamda örnek alınması gerekmektedir. “Peder Olmak Sanatı” adlı eserinde konu hakkındaki şöyle bahsetmektedir:

“....Hata mı ediyoruz yoksa? Bir rub⁴³ asırda biz dahi gereği gibi Avrupalılaştırmamışızdır. Terakkiyat-ı maneviyeye Avrupalılaşmak, terakkiyat-ı maddiyeye Avrupalılaşmanın önüne geçmiştir. Yapmak, satmak, kazanmak cihetinde Avrupalılara benzemeyi müşkül görerek fakat yapılmış almak ve kullanmak ve safasını sürmek cihetinde Avrupalıları da geçemeye çalışıyoruz. Avrupalılar kendileri dahi çalışmak için yaşamak ile yaşamak için çalışmak arasını bulmaya gayret ettikleri halde biz çalışmak cihetine o kadar yanaşmak istemeyerek yalnız yaşamak cihetine sarılmak azimlerini gösteriyoruz” (Ahmet Midhat Efendi, *Peder Olmak Sanatı*, 2013, s.18-19).

Kadınların Batılılaşma yolundaki modernleşmesini savunan Ahmet Midhat Efendi, erkeklerdeki Batılılaşmayı eleştirir. *Felâatun Bey ile Rakım Efendi* adlı eserinin kahramanlarından biri olan Felâatun Bey’e biçtiği rolden Batılılaşmanın erkekleri daha fazla tembelliğe ve yanlış davranışlar yapmaya sevk ettiği anlaşılmaktadır. Batı fikirlerinin iyice anlaşılmaya başlandığı bir dönem Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) dönemidir. Bunun sebebi, yeni kurulan okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin sayısının artması olduğu kadar, padişahın kendisinin Batı’yı bir bakıma “model” olarak almasıdır. Osmanlı’da Avrupa’ya olan bakış değişmeye başladıktan sonra Avrupa’yı görme merakı uyanmıştır. Yazar, II. Abdülhamit tarafından 1889 yılında Stockholm’de gerçekleşen Oryantalistler Kongresi’nde resmi olarak görevlendirilmiş ve bu sayede Avrupa’yı görme ve tetkik etmek istediği şehirleri tek tek dolaşma ve seyahati boyunca elde ettiği bilgileri ve izlenimlerini *Avrupa’da Bir Cevelan* adlı eserinde paylaşma imkânına sahip olmuştur.

Ahmet Midhat, gittiği Avrupa gezisinde, Paris’te kurulan Sergi-yi Umumiyedeki⁴⁴ daha önce hiç görmediği iş makinelerinden küçük ev aletlerine kadar üretilmiş yüzlerce makine ve alet karşısında hayretini gizleyemez ve Avrupa’nın maddi gelişmişlikte ve bilimde ulaştığı noktaları hayranlıkla izler (Ahmet Midhat Efendi, 2015, *Avrupa’da Bir Cevelan*, s. 14).

II. Abdülhamid, “Batıcılığı” Batı’nın tekniğini, idari sistemini ve bilhassa askerî teşkilatını ve eğitimini alma şeklinde anlamıştır. Bu amaçla, Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiye’nin programları geliştirilmiş, okullarda bilgili bir kuşak

⁴³ çeyrek

⁴⁴ genel sergi

yetiştir. Batı’da müspet bilim öğrenen bu öğrenciler, bu derslerde esas güç kaynağının Avrupa olduğunu eski dinsel değerlerin sadece millî güce etkisi olduğunu düşünmeye başlamışlardır (Mardin, 2013, s. 15).

Ahmet Midhat, yanlış anlaşılan Batılılaşma sonucu ortaya çıkan lüks, gösteriş tüketimi, bedavadan yaşamak olan mirasyediciliği, müsrif olmayı eserlerinde sıkça işlemiştir. Yazarın Felâtun Bey’le Râkım Efendi romanında Doğu-Batı kültürlerinin kişilerin yaşamı üzerindeki etkisi esas alınmıştır. Batı medeniyetini, alafranga yaşam tarzını temsil eden Felâtun Bey ile Doğu medeniyetini, alaturka yaşamı temsil eden Rakım Efendi arasında geçen olayları anlatmaktadır.

Romanın ana kahramanlarından Mustafa Meraki Efendi’nin oğlu Felâtun Bey, varlıklı bir ailenin çocuğudur, sahip olduğu maddi imkânları israf denilecek derecede harcamaktadır.⁴⁵ Batılılaşmayı, lüks yaşamak, şık giyinmek ve eğlence yerlerinde gezmek olarak algılayanlardan sadece biridir. Felâtun Bey, yarım yamalak Fransızcasıyla yabancı aileler arasında dolaşmaktan zevk almakta, belli bir işte çalışmamakta, zamanını mağazaları dolaşmakla, elbise provaları yaptırmakla, eş dost ziyaretleriyle geçirmektedir. Babası ölünce büyük bir mirasa konar; ancak varını yoğunu tanıştığı bir İtalyan kadın oyuncu için harcar. Felâtun Bey, büyük bir devlet dairesinde memur olmasına rağmen, daireye çoğu zaman uğramaz, bütün vaktini aktristin yanında geçirirdi (Ahmet Midhat Efendi, Felatun Bey ile Rakım Efendi, 2013, s. 91). Bu romanında mirasyedi olan Felâtun Bey’in metresi Polini’nin Felâtun Bey’in paralarını nasıl harcadığı şöyle anlatılmaktadır: Bu kadın, Felâtun Bey’i bâzı kumarbazlara soydurur ve onlardan kendi hissesini alır. “....Sevgilisi matmazel Polini ısrar edip zorlamamış olsaydı, belki birkaç gün oyuna karar verirdi. O gece yedi yüz lira kadar zarar gördü”. (Age, s. 127). Baba mirasını hepten tüketince, eski aile dostları yardımına koşar, Felâtun Bey’e İstanbul dışında bir iş bulurlar. Felâtun Bey, büyük bir utançla İstanbul’dan ayrılmak zorunda kalır. Mirasyediciliği, Müşâhedât romanında da kötü olarak anlatmakta ve eklemektedir: “ *Evet! Refet’in birkaç kusuru*

⁴⁵ Pahalı olan ürünü gerek olmadığı halde almayı istemek gösteriş tüketimi olsa gerektir. Felâtun Bey’in yeni basılmış eserlere merakı fazladır. Herhangi bir kitap çıktığında, satıcılardan kendisine kitap getirmeye alışmış olan dağıtıcı en önce Felâtun Bey’in kitabını getirip Beyoğlu’nda ciltçi Gulam’a teslim eder ve alafranga olarak ismini yazdırır. Buna da, o kişinin markası denilirdi (Ahmet Midhat Efendi, Felatun Bey ile Rakım Efendi, 2013, s. 6).

varmış, hepsi geçmiş. Mirasyediymiş, hele parayı bitirip onun sebep olduğu sefaletlerden, rezaletlerden kurtulmuş.” (Müşâhedât, 2013, s. 105).

Alafranga yaşamın sonucu olarak ortaya çıkan tembelliği, kendilerinin hiçbir şeyle mükellef olmadığını düşünen, her şey hazır bir şekilde kendilerine sunulanların yani tembellerin durumunu “bedbahtlık” tan daha kötü olarak nitelendirmekte ve “*İşleyen demir ışılar.*” hükmünün tersi olan işlemeyen demir paslanır fikrinde tembelliğin insanı çürüteceğinden söz etmektedir (Age, s. 75).

Ahmet Midhat Efendi, olmasını istediği dünyayı romanlarında kendi anlayışına göre şekillendirir. Yazar halkın bilgisini yükselme görevini üstlenmiştir (Kudret, 1962, s. 13). Ahmet Midhat kendisini de Menfâ’da Rodos’daki yaşantısını teferruatıyla anlatır. Sürgünde dahi boş durmamıştır. Memuriyeti tek geçim kaynağı olarak görmemiştir. “*Ceride-i Askeriye’ye memur oluşum ... asla alıkoymazdı... Diğer taraftan ise Tahtakale’de kirayla oturduğum evde kendi yazılarımı basmak için ufacık bir matbaa kurmaya girişmiştim. Ama nasıl kurma? Hiç yoktan!...*” (Menfâ Sürgün Hatıraları, 2002, s. 148). Kaleme aldığı kitapları İstanbul’a göndererek satar: “*Hamdolsun yazıyorum: İstanbul’a gönderip, bastırıp, satıyorum. Hem Familyamı besliyorum, hem kendim yaşıyorum.*” (Age, s. 124).

Ahmet Midhat, sürgün ortaklığı yüzünden Namık Kemal ve Yeni Osmanlılarla aralarındaki bağı koparmanın, fikir yapısının onlardan çok farklı olduğunu göstermenin ve bir an önce matbaasıyla evi arasında huzurlu, rahat esnaf hayatına geri dönmenin telaşı içindedir (Age, s. 10).

Müşâhedât romanında da kahramanları ticarette istihdam eylemiş ve ihracat yaptırmıştır. Şahsi teşebbüsle, çalışmayı yüceltmıştır. Örneğin, “*Seyyit Mehmet Numan kendisini türlü türlü ticaret işlerinde kapı çuhadarı gibi istihdam eyledikten başka, İstanbul’un bahçevanlık ürünlerini Avrupa’ya ihraç işini de ona vermiş.*” (Müşâhedât, s. 105). Eserin kahramanlarından biri olan Seyyit Mehmet Numan, zekâsıyla şöhret bulmuş birisidir. Yazar, ticaret işlerine hâkimiyetinin de pek ziyâde olduğunu ve bir nevi acentalık yaptığını da anlatmaktadır. Mısır’dan Marsilya’ya, Tiriyeste’ye, hatta Londra’ya pamuk satar. İstanbul’a pirinç ithal eder. Taygan’dan yağ ve un alıp Cezâyir-i Bahr-i Sefid’e sevk eyler (Age, s. 182).

Eserlerinde çalışmanın ve gayretin önemini vurgulayan Ahmet Midhat, Rakım Efendi’de de kendi hikâyesini bulmuş olabilir. Ahmet Midhat’ın, Felâton Bey ile Râkım Efendi romanındaki kahramanlardan biri olan Rakım Efendi ise, çalışkan biridir. Râkım Efendi, küçük yaştan itibaren annesi ve babası olmadığından, dadısının yardımıyla çok yoksul olmasına rağmen kendini iyi denilebilecek derecede yetiştirmiştir. Râkım Efendi, öncelikle sabah Süleymaniye’ye medreseye gidip, oradan çıktıktan sonra daireye, daha sonra dairede aldığı Fransızca eğitimini güçlendirmek için Galata’da bir hekime gitmektedir. Sonrasında Kazancılar Mahallesi’nden Beyoğlu’na çıkıp yine Dışişleri Bakanlığı’nda arkadaşı olan bir Ermeni’ye Türkçe dersi vermekte ve bu hizmete karşılık onun Fransızca kitaplarından istifade etmektedir. Midhat, Sevda-yı Sa’y ve Amel adlı eserinde de vakti boşa geçirmemek gerektiğinden de bahseder ve ekler:

“İngilizler vakit nakittir” demişler. Yani vakte bir büyük kıymet vermişler. Halbuki vaktin en büyük kıymeti o bizim hayatımızın yani adeta doğrudan doğruya hayatımız olduğu içindir”. Vaktimize kast edip öldürmek kendi hayatımıza kast edip öldürmek değildir. Bunlar vakti ne için öldürüyorlar?.. Şüphe yok ki vakit denilen ve lezzet-i hayatıyla beraber bulunan nimet geçip bitmediği ve şu suretle kendilerini yordduğu için öldürmek istiyorlar. Öyle ise vakit ve binaenaleyh hayat bunlara tatlı değil imiş. Çünkü israf ediyorlar.... ” (Ahmet Midhat Efendi, Sevda-yı Sa’y ve Amel, 1296, s. 34-35).

Ahmet Midhat kişilerin sahip oldukları başarıları çalışkanlıklarıyla elde ettiklerinin altını çizmektedir. “..Daha ziyade insan için semere-i say’ından başka bir şey yoktur” ve “Dünyan için ebediyen dünyada yaşayacakmış gibi yaşa!” ve “Allah ittika ile çalışanlara hesapsız verir” ve “Elinizdeki nimetin kadrini takdir ederseniz onu artırıyorum” ve “Talep edenler yani çalışanlar bulurlar yani nail olurlar” ve elhasıl hep insandaki sevda-yı sa’y ve amel istidadına hitap yollu yüzlerce ahkam-ı celile vardır. “Kime lazım ise ekmek ona lazım ekmek” (Sevda-yı Sa’y ve Amel, s. 19) gibi veciz sözler söylemektedir.

Sa’y ve amel ile teşrik-i mesai denilen şeyin büyük kuvvetler meydana getireceğini düşünmektedir (Ahmet Midhat Efendi, Teşrik-i Mesai, Taksim-i Mesai, 1296, s. 116). Teşrik-i Mesai-Taksim-i Mesai adını taşıyan kitabında, çalışmanın, işbirliğinin ve işbölümünün üzerinde durmaktadır. Teşrik-i mesainin bir kuvvet

meydana getirmemesi yazara göre mümkün değildir. İnsan say ve amel sayesinde iş yapmaktadır. Midhat'a göre, insanın para kazanabilmesi için ticareti öğrenmesi gerekmektedir. Çalışmasına, himmetine, itibarına ve emniyetine güvendiği kişiler ile ortaklık etmelidir. Böylelikle ticaret hayatında bir nam ve emniyet kazanır. Farklı memleketlerde bulunan fabrikacılar ve büyük tacirlerle aralarında bir maksat-ı müşterek husule gelmektedir. O maksat müşterek ise onların kendi malını sizin vasitanızla sattırması ve sizin dahi onların malını sattırmanızdan ibaret bir maksat-ı müşterekedir. Bu maksat “teşrik-i mesai”yi gerektirir. O teşrik-i mesaiden dahi işte sizden mevcut olmayan on bin lira sermaye nispetinde bir kuvvet husule gelir (Age, s. 115). Midhat, bu eserinde de çocuklarını memur yapmak isteyen babaları ikaz etmektedir. “*Oğlum büyük adam olursa para kazanır, ekmeğini yerim*” düşüncesiyle hareket edileceğine, vakit geçmeden yukarıda tarif edildiği surette tacir olabilmesi için o kadar zamana da muhtaç değildir (Age, s. 116).

Ahmet Midhat Efendi işbirliğinin önemini şu şekilde değinmektedir. “*Bir kişi deri ve debâgat san'atı bilmiyor, çok parası da yok ise birkaç yüz kişi bir araya gelip teşrik-i mesai usulünce bir sermaye meydana çıkarabilir*” (Age, s. 117). Eğer sermaye meydana getirilirse, kişilerin deri ve debâgat sanatını öğrenebileceklerini savunmaktadır (Age, s. 118).

Ahmet Midhat Efendi, hem devlet hizmet çalışmış, hem de ticaret yapmıştır. Bu yüzden, devlet sektörüyle serbest çalışma hayatının her ikisinin de özelliklerini, problemlerini, avantaj ve dezavantajlarını tecrübe ederek öğrenmiştir. Eserlerinde milletin ve devletin terakkisi için çalışmanın önemli olduğunu anlatmıştır (Ülgen, 1994, s. 4). Ahmet Midhat Efendi meşru yoldan para kazanmak önemli olsa da çalışkan ve şerefli olmayı asıl gaye edinmeyi ve paranın esiri olunmaması gerektiğini savunmaktadır (Age, s. 5).

SONUÇ

Osmanlı'yı açık pazar haline getiren serbest ticaret antlaşmalarının ve kapitülasyonların sonucunda, ülkenin yerli sanayi ve ticareti yok olma derecesine gelmiştir. Ahmet Midhat, ekonomideki aksaklıkların giderilebilmesi için korumacılığı iktisadi politika olarak uygun görmektedir. Ahmet Midhat Efendi, dış ticaretin serbestleşmesine karşıdır. Ona göre, mübadele kapısı açılırsa, iç sanayi ve ticaretin canlanması imkânsız hale gelir. Çünkü Osmanlı fabrikaları, Belçika, Fransa ve Avusturya gibi ülkelerin fabrikalarıyla kıyaslanacak durumda değildir. Yazar, kişilerin, hür teşebbüse teşvik edilmesi, iç piyasanın da korunarak rekabet ortamı oluşturulması gerektiğini savunmaktadır. Eğer ithalat-ihracat serbestisi sağlanamazsa Avrupa'nın yeni sanayisinin Osmanlı'ya giremeyeceğini düşünen Ahmet Midhat'a göre, yeni sanayinin ülkeye girmesi için serbest mübadele şart değildir. Öncelikle iç sanayi ve ticaretin tam anlamıyla himayesi için yabancı ithalatı üzerine ağır vergiler konulmalıdır. İhtiyaç derecesine göre ürünler sınıflandırılarak vergiye tabi tutulmalıdır. Meselâ, makineler gibi yabancı mamullerden hiç vergi alınmamalı, süs eşyası gibi zaruri olmayan ürünlere yüksek vergi konulmalıdır. Böylelikle alınan yüksek vergilerle iç sanayi ve ticaret teşvik edilmiş olur. Ayrıca, Avrupa'ya öğrenciler gönderilebilir ya da Avrupa'dan Osmanlı'ya eğitim verebilecek kişilerin getirtirilerek, belirli şartlar altında bu kişilere imtiyaz verilebilir.

Ahmet Midhat Efendi, ekonomik gelişmenin gerçekleştirilebilmesi için, devletin katkısının yanında bireylerin de gayretlerinin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Eserlerinde olmasını istediği insan ve hayat modelini anlatmıştır. Sefahat içinde yaşamamanın, tembelliğin, Batı'yı yanlış anlamamanın, gösteriş için para harcamanın, mirasyedciliğin bir ülkenin akıbetini değiştirdiğinden birçok yerde bahsetmektedir. Bu bağlamda, çalışma ve gayreti Türk insanın hayatına sokmaya çalışmıştır.

Yazar, iktisada ilişkin kavramları Osmanlı Devleti'ne uygun olduğunu düşündüğü ekonomi modeline göre ele almaktadır. Tanık olduğu Tanzimat Dönemi Osmanlı ekonomisinin temel sorunu olan bütçe açıklarının kapatılması sorununa ülkenin servet kaynaklarının açılarak işletilmesi çözümünü sunmuştur. Böylelikle milli servet kaynaklarının değerlendirilmesiyle milli iktisat yolunun açılmasına elverişli ortam sağlanmış olunmaktadır. II. Abdülhamit ve dönemin sözcüsü Ahmet Midhat Efendi'nin, yerli sanayinin rekabetten yoksun oluşu nedeniyle milli ekonomide korumacılık anlayışına yönelmekte olduğu ve yazarın korumacılık anlayışına yönelmesinde Fransız düşünürlerin etkisi olduğu ileri sürülebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Midhat Efendi. (1296). *Sevda-yı Sa'y-ı ve Amel*. İstanbul: Kırkanbar Matbaası
- Ahmet Midhat Efendi. (1296). *Teşrik-i Mesai, Taksim-i Mesai*. İstanbul: Kırkanbar Matbaası
- Ahmet Midhat Efendi, (1988). *Menfa*. (Haz. İsmail Cüney Kut). İstanbul:
- Ahmet Midhat Efendi. (2001). *Letaif-i Rivayat* (Haz: Dr. Fazıl Gökçek, Dr. Sabahattin Çağın). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi. (2002). *Menfa Sürgün Hatıraları*. İstanbul: Arma Yayınları
- Ahmet Midhat Efendi. (2004). *Üss-i İnkılâp. I. Cilt*. (Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı. İstanbul: *Selis Kitaplar*.
- Ahmet Midhat Efendi. (2005). *İktisat Metinleri* (I. Kitap: *Ekonomi Politik*, II. Kitap: *Düğümelerin Çözümü*) (Haz: Erdoğan Erbay, Ali Utku). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Ahmet Midhat Efendi, (2013). *Felatun Bey ile Rakım Efendi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi. (2013). *Müşahadat*. İstanbul: Dergah Yayınları
- Ahmet Midhat Efendi. (2013). *Üss-i İnkılâp. II. Cilt*. (Yay. Haz. İdris Nebi Uysal) . İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2013). *Peder Olmak Sanatı*. (Haz: Gizem Akyol). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi. (2015). *Avrupa'da Bir Cevelan*. (Haz: N. Arzu Pala) İstanbul: Dergah Yayınları.

- Akarlı, E. D. (Çeviren ve Yayına Hazırlayan). (1978). *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyetnâmeleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Matbaası
- Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık.
- Akyıldız, A. (2005). *Anka'nın sonbaharı. Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (2000). *Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik tarihi: Osmanlı devlet arşivleri üzerinde tetkikler-makaleler*. (Haz: Hüseyin ÖZDEĞER). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (2001). *XV VE XVII ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zihni ekonominin hukuki ve mali esasları: kanunlar (tıpkıbasım.)* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları.
- Baydar, M. (1954). *Ahmet Midhat Efendi: hayatı, sanatı, eserleri*. İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Bayur, H. K. (1954). *Sadrazam Kâmil Paşa-Siyasi Hayatı-*. Ankara: Sanat Basımevi
- Berkes, N. (1975). *100 soruda Türkiye İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Ekonomik Çöküşü cilt 2*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Berkes, N. (1976). *100 soruda Türkiye İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Ekonomik Çöküşü cilt 1*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bulut, M. (2012). *Osmanlı Ekonomi Politikasına Yeniden Bir Bakış*. Bilig, 62. 31.01.2016'da <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex1423873026.Pdf> adresinden indirildi.
- Cem, İ. (1975). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim dönemi*. İstanbul: Alın Yayıncılık

- Chang, H. (2011). *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ebüzziya Tevfik. (1974). *Yeni Osmanlılar Tarihi (Bugünkü dile uygulayan: Ziyad Ebüzziya)*. İstanbul: Kervan Yayınları.
- Eldem, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fındıkoğlu, Dr. (1946). *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayınları.
- Geyikdağı, V. N. (2008). *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*. İstanbul: Hil Yayın.
- Güran, T. (1998). *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Eren Yayıncılık
- Hayta, N., & Ünal, U. (2007). *Osmanlı Askerî Gazetesi 1-30*. Ankara: Berikan Yayınları.
- İlgen, A. (2014). *Türk Modernleşmesi: Zihniyet İktisat Tarih*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- İnalcık, H., & Seyitdanlıoğlu, M. (2011). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Kültür Yayınları
- Karakoyunlu, Y. (2004). *Tanzimat'a Giderken Osmanlı'da Durum*. 31.01.2016'da [http://www.urunlu.com/30-Yilmaz-Karakoyunlu-Tanzimata-Giderken-Osmanlıda-Durum](http://www.urunlu.com/30-Yilmaz-Karakoyunlu-Tanzimata-Giderken-Osmanlıda-Durum-adresinden-indirildi) adresinden indirildi.
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi Cilt 6*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi Cilt 7*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi Cilt 8*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Kazgan, G. (1980). *İktisadi Düşünce ve Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi

- Kazgan, H. (1999). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e şirketleşme*. İstanbul: Greative Yayıncılık.
- Kudret, C. (1962). *Ahmet Mithat*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kurmuş, O. (1982). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1976). *Osmanlı- İngiliz İktisâdî Münâsebetleri II. (1838- 1850)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1997
- Mardin, Ş. (2013). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Manisalı, E. (1980). *İktisada Giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Oğuz, O. (1992). *İktisada Giriş Temel Kavramlar ve Prensipler*. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler fakültesi Yayınları.
- Okay, M. O. (1991). *Batı medeniyeti karşısında Ahmet Midhat Efendi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler 1*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Özdemir, B. (2010). *Osmanlı Devleti Dış Borçları*. Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820- 1913)*. Ankara: Yurt Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820- 1913)*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları (Seçme Eserler 1)*. (Çev: Gökhan Aksay). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Parvus Efendi. (1977). *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*. İstanbul: May Yayınları.
- Quataert, D. (1994). *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500- 1950*. Albany: State University of New York Press.

- Ricardo, D. (2008). *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*. (Çev. Barış Zeren). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Saib, A. (2006). *Sultan II. Abdülhamid ve saltanatın ilk yılları*. (Yay. Haz. Adem Kara). İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık
- Sakızlı Ohannes. (1297). *İlm-i Servet-i Milel*. Dersaadet: Mihran Matbaası.
- Sayâr, N. S. (1978). *Türkiye İmparatorluk Dönemi, Siyasi, Askerî, İdarî ve Malî Olayları*. İstanbul: İ.İ.T.İ.A Nihad Sayâr yayın ve Yardım Vakfı yayınları No. 288/ 513.
- Sayar, A. G. (2013). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Saylavı, S., & Tengirşenk, Y. K. (1935). *Türk inkılâbı Dersleri, Ekonomik Değişmeler*. İstanbul: Resimli Ay Basımevi T.L.S.
- Smith, A. (2002). *Ulusların Zenginliği II*. (Çev. M. Tanju Akad). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Smith, A. (2004). *Ulusların Zenginliği I*. (Çev. Ayşe Yunus, Mehmet Bakırcı). İstanbul: Alan Yayıncılık
- Tabakoğlu, A. (1994). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah yayınları
- Tahsin Paşa. (1931). *Abdülhamit Yıldız Hatırları*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908- 1950)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Us, H. T. (Haz.) (1955). *Ahmed Midhat'ı anıyoruz: bir jübilenin intiba'ları*. İstanbul: Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi
- Ülgen, E. (1994). *Ahmet Midhat Efendi' de çalışma fikri*. İstanbul: Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1981). *İktisadi çözümünün ahlak ve zihniyet dünyası*. İstanbul: Der yayınları